

DET INDUSTRIELLE MILJØ I NORDEN **2019**
THE INDUSTRIAL HERITAGE OF THE NORDIC COUNTRIES

FABRIK&BOLIG

Indhold

3

DANSK-SVENSKT SAMARBETE INOM KALKSTENS- OCH CEMENTINDUSTRIN

1880-tal till 1970-tal
Af Malin Dahlström

32

MESTERVÆRKERNE, ELITEN OG DEM, DER VAR FLEST AF

Værdiopfattelser og blinde vinkler i
fredningen af velfærdssamfundets boliger
af Svava Riesto og Rikke Stenbro

48

KONVERTERING BOELSDAL KALKBRUD

Kalkværk og rekreativt område
Af Lene Skodborg

56

ANMELDELSER

The Society for the Conservation of the Industrial Heritage/Factory & Dwelling

The Danish Society for the Conservation of the Industrial Heritage publishes *Fabrik & Bolig* (Factory & Dwelling) as its main activity, but also engages in other activities related to the industrial heritage.

Factory & Dwelling – the industrial heritage of the Nordic countries is published on a yearly basis and presents academic articles which deals with the industrial heritage of the Nordic countries. We also welcome international articles with a Nordic angle. All articles are peer reviewed. We welcome international books and periodicals dealing with the subject of the industrial heritage for review. All major articles presented in *Factory & Dwelling* also bring comprehensive summaries in English.

Dansk-svenskt samarbete inom kalkstens- och cementindustrin

1880-tal till 1970-tal

AF MALIN DAHLSTRÖM

FABRIK & BOLIG

© Copyright Selskabet til bevaring af industrimiljøer og forfatterne

Redaktion:

Morten Pedersen (ansv, Danmark)
Lene Skodborg (Danmark)
Henrik Harnow (Danmark)
Thomas Birket-Smith (Danmark)
David Holt Olsen (konverteringer, Danmark)
René S. Christensen (anmeldelser, Danmark)
Caspar Jørgensen (Danmark)
Jørgen Hegner Christiansen (Danmark)
Susanna Fellman (Sverige)
Anders Houltz (Sverige)
Thomas Brandt (Norge)
Mats Fridlund (Finland)

Redaktionens adresse:

Morten Pedersen
Nordjyllands Historiske Museum, Algade 48, 9000 Aalborg
Mail: morten-pedersen@aalborg.dk
Bøger til anmeldelse sendes til ovenstående adresse.

Ekspedition:

Alfred H. Nørregaard, Gammel Kongevej 29B, 3. th., 1610 København V
E: medlem@fabrikogbolig.dk
Medlemskab at Selskabet til bevaring af industrimiljøer tegnes ved indbetaling af det årlige kontingent på 200 kr; på konto: Indbetalingskort +01 +1907379 · Bankoverførsel IS51 1907379. Selskabets medlemmer modtager det fagfællebedømte tidsskrift Fabrik & Bolig.
To receive Fabrik & Bolig (peer reviewed) you have to be a member of the Danish Society for the Conservation of the Industrial Heritage. The annual fee is DKK 200,00 to be transferred to the society's account:
IBAN: DK71 3000 0001 9073 79 · SWIFT-BIC: DABADKKK

Fabrik og Bolig udgives med støtte fra Statens Kunstråd.

Grafisk tilrettelæggelse: Haurand Grafisk

Tryk: Strandbygaard Grafisk

ISSN 0106-3324 · Oplag: 600 eksemplarer

Omslag/cover: Storugns kalkstensbrott / Limhamns kalkstensbrott

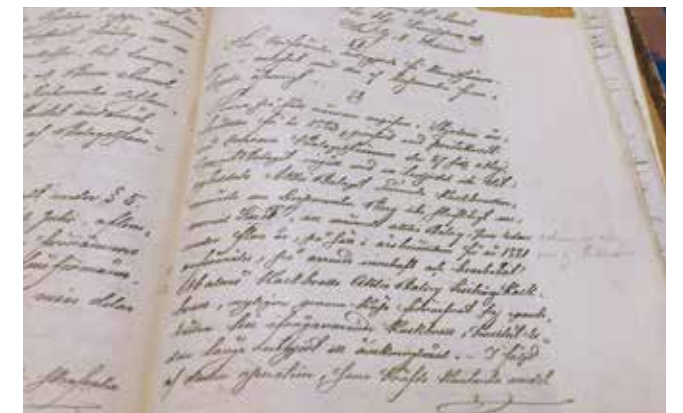
NLEDNING

Danmark och Sverige har delvis liknande natur och har därmed förutsättningar att fostra samma typ av industrier. I stora delar av Danmark finns en god tillgång till kalksten av bra kvalitet, så också i vissa regioner av Sverige. Kalkstens- och cementindustrin har därför varit av stor vikt för specifika regioner i båda länderna. De liknande förutsättningarna för transporter och de gemensamma havsvägarna har dessutom skapat förutsättningar för företag i respektive land att ta sig in på varandras marknader. Under tid och annan har konkurrensen mellan ländernas industrier varit hård, men det finns ännu fler exempel på samarbeten och uppgörelser mellan olika företag inom kalkstens- och cementindustrin som syftar till att främja båda ländernas intressen.

I den här artikeln visar jag hur samarbetet mellan de två ländernas kalkstens- och cementindustrier formerats och fortlevt under hela 1900-talet – kanske ändå fram till våra dagar, om än inte på samma formella nivå. Ett exempel på detta fick jag när jag talade med en företrädare för cementindustrin i Sverige som klart och tydligt deklarerade att på grund av det historiska samarbete som funnits mellan dansk och svensk cementindustri så skulle den svenska cementindustrin aldrig sälja cement i Danmark. Detta är naturligtvis inte att betrakta som ett officiellt uttalande i en tid när karteller och samarbeten som syftar till att minska eller reglera konkurrensen är bland de värsta brott som ett företag kan tänkas begå. Det är däremot ett exempel på "gentlemen's agreement"; det finns inget nedskrivet avtal, men en överenskommelse som båda parter respekterar – ett sådant avtal handlar ofta just om att respektera varandras hemmamarknader.

KARTELLER OCH SAMARBETEN

Samarbeten och karteller var en naturlig del av näringslivet under stora delar av 1900-talet. Det är inte svårt att förstå varför företag väljer att samarbeta med varandra – genom att samarbeta kan de dra nytta av varandras resurser, kunskaper och erfarenheter. Anledningen till att företag väljer att samarbeta är att de därmed gynnar sitt egenintresse, menar Debora Spar som studerat samarbeten i flera olika branscher.¹⁾ När företagen genom

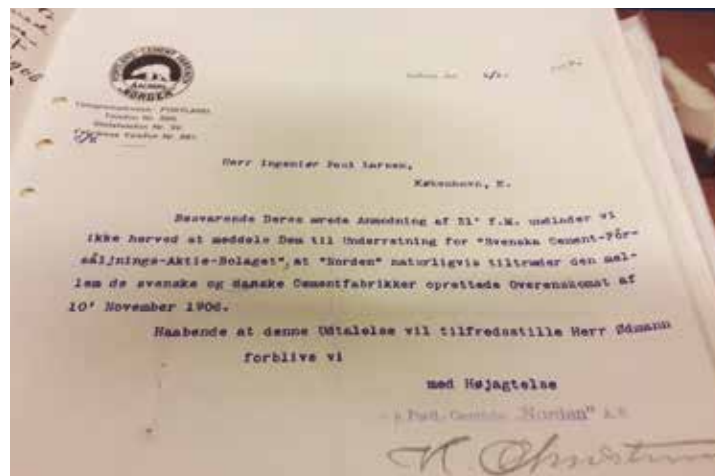
Skånska Cements styrelseprotokoll återfinns vid Landsarkivet i Lund. På bilden är ett protokoll från 1 oktober 1884 återgivet.

sitt samarbete begränsar konkurrensen och exempelvis delar upp marknader mellan sig, fixerar priser eller sätter upp kvoter kallar vi det en kartell. Synen på karteller har varierat genom historien och under stora delar av 1900-talet var karteller tillåtna i Norden. Karteller kunde till och med ses som någonting positivt eftersom samarbeten kunde leda till att produktionen organiserades mer effektivt. Karteller kunde skapa rationaliseringsvinster och standardiseringar.²⁾ Utgångspunkten för så väl den danska som den svenska regleringen var att det var de negativa konsekvenserna som skulle undvikas och de skadliga kartellerna som skulle upplösas, inte kartellerna som sådana.

I debatten om konkurrens och karteller lyfts ofta höjda priser och ökade vinster för företagen fram som den stora risken när företag samarbetar. I den nordiska kontexten var det emellertid inte främst ökade priser som var motivet för samarbeten och karteller, utan snarare att uppnå stabilitet och kontroll. Långsiktigt leder stabilitet dock till högre vinster för företagen.³⁾

Samarbete och karteller kan ske i många olika varianter. Det kan handla om löst samarbete så som i nätverk och branschorganisationer eller om väldigt nära samarbete i gemensamma bolag. Däremellan återfinns karteller där olika saker kan regleras

De danska och svenska cementproducenterna kommunicerade ofta med varandra. Här är ett exempel där cementfabriken Norden tillstår den uppgörelse som gjorts mellan danska och svenska cementfabriker 1906. Bilden är tagen vid Landsarkivet i Lund.

Varje cementfabrik har ett eller flera märken som de säljer cement under. Bilden är tagen på Slite industrimuseum.

Den svenska kalkstens- och cementindustrin leddes under lång tid av samma moderbolag, Skånska Cement (från 1970 Cementa). Skånska Cement har samlat alla arkiv från dotterbolagen i ett arkiv vid Landsarkivet i Lund. I detta arkiv finns korrespondens med konkurrenter och utförliga protokoll från de tidiga årens verksamhet. Genom dessa dokument kan vi därför följa samarbetet med de danska industrierna. I några fall finns fullständig korrespondens och avtal mellan de samverkande parterna vilket gör att vi kan följa hela händelseförloppet nära. Styrelseprotokollen innehåller information om vad som hände

och många händelser återkommer flera gånger i protokollen, dock finns få skrivelser om bakgrund och motiv till beslut och händelser.

SKÅNSKA CEMENT OCH FAXE KALKBRUD INLEDER SAMARBETE

De viktigaste områdena för kalkstensbrytning i Sverige var Skåne och Gotland. Skånska Cement startade 1871, verksamheten var till en början kalkstensbrytning och cementproduktion. Skånska

4 så som marknader, kunder, priser, import och export. Internationella karteller reglerar ofta marknader och/eller export. Det är inte ovanligt att företag som samarbetar rör sig från en lös samarbetsform till en mer fast samarbetsform över tid.⁴⁾

Gångse för internationella avtal är att de ingås med intention att freda respektive hemmamarknad från konkurrens utifrån. Därför innehåller ofta dessa avtal klausuler om att inte exportera till varandras länder. Det är inte alltid som kartellavtalen är nedskrivna i dokument – de kan vara muntliga eller i form av "gentlemen's agreement", det vill säga att parterna ömsesidigt respekterar varandras marknader utan att det finns ett nedskrivet avtal. Ett sådant exempel är fallet med Cementa som inte exporterar cement till Danmark; det handlar om ett gentlemen's agreement där parterna respekterar varandras hemmamarknader baserat på tradition och hävd, utan att det nödvändigtvis finns ett skrivet dokument.

Samarbete över landsgränser är ofta mer krävande för de ingående parterna. För de danska och svenska samarbetena var det dock lättare eftersom det i realiteten var de närmaste grannarna som samarbetade. Karteller och samarbeten bygger på att företag har kontakter med varandra och därför är nätverken mellan företagsledare en förutsättning för att samarbeten påbörjas. Tillit och förtroende är en förutsättning för att samarbeten ska bestå och utvecklas.⁵⁾ Kartellforskaren Espen Storli menar att den bästa indikatorn på om företag kommer att delta i samarbeten eller inte är deras tidigare samarbetshistorik. Företag som samarbetar lär sig att lita på varandra över tid och kan därför fördjupa och bredda sitt samarbete.⁶⁾ De samarbeten som de danska och svenska företagen deltog i blev långsiktiga just på grund av att olika avtal staplades på varandra och att de lärde sig allt mer av och om varandra. I takt med att näringslivet och statsapparaterna utvecklas under 1900-talet uppstod dock hinder för samarbetet och parterna fick anpassa sig till de nya omständigheterna.

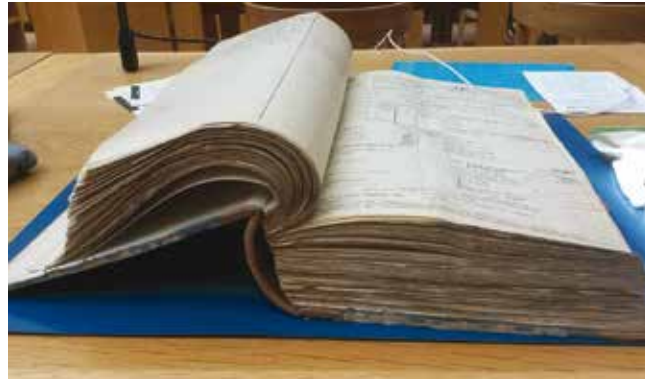
Efter andra världskriget förändrades inställningen till samarbete mellan företagen sakteligen. I och med EG/EU:s framväxt skärptes konkurrenslagstiftningen och idag är karteller helt förbjudet.

KALKSTENS- OCH CEMENTINDUSTRIN

Användningen av kalk och kalksten ökade markant under industrialiseringen. Nya industrier så som stålindustrin, pappersindustrin, sockerindustrin och den kemiska industrin använde kalksten i sin produktion, framförallt för rening av råvarorna. Inom jordbruket användes bränd kalk som gödningsmedel. Nya företag som bröt kalksten växte fram, de nya bolagen var inte sällan aktiebolag som tog ofta över gamla kalkugnar och kalkbrott. Det var enkelt att starta kalkstensbrott, det som krävdes var i princip bara att köpa in ett markområde med kalksten, anställa arbetare och ordna med utskeppningsmöjligheter. Eftersom kalkstenen var tung och skrymmande att transportera lokaliserades verksamheten oftast till hamnområden. Företagen expanderade snabbt verksamheten, i Sverige ökade antalet brott från 14 stycken år 1900 till 63 stycken 1930.⁷⁾ Flera av de bolag som bröt kalksten brände också kalk och sålde till jordbruket som gödningsmedel och till byggnadsindustrin för att användas i murbruk. Den huvudsakliga verksamheten för de bolag som här diskuteras var till att börja med kalkstensbrytningen och försäljningen till andra industrier, men från och med 1920-talet ökade produktionen av bränd kalk till andra ändamål. De samarbeten som ingicks gällande kalksten följdes uteslutande av liknande avtal för bränd kalk.

Cementindustrin etablerades i Sverige på 1870-talet och knappt två decennier senare i Danmark. Cementindustrin expanderade i takt med industrialiseringen och cement efterfrågades till såväl infrastruktur (vägar och broar) och industribyggnader som till jordbrukets byggnader samt till bostäder. Vanligast var portlandcement, som består av kalksten och lera. Kalkstenen bränns och mals till ett puder – cement. Cementen blandas sedan med sand, ballast och vatten och blir då till betong. Köparna av cement var framför allt byggbolag och cementvarufabriker.

Kalkstens- och cementindustrierna har ett både direkt och indirekt samband. Kalkstenen och dess kvalitet och läge bestämmer var industrierna etableras. Kalksten till cementindustrin och till andra industrier kan brytas i samma brott, men vanligen används olika brott eftersom cementtillverkningen inte behöver en lika ren vara som andra industrier, så som socker, stål och papper, kräver för sin verksamhet.

Fabriksberättelserna, som återfinns vid svenska riksarkivet, innehåller information om bland annat produktion och arbetare för alla svenska företag.

Faxe kalkstensbrott är fortfarande aktivt idag.

6 Cement startade sin första cementfabrik i Lomma norr om Malmö, och kalkstenen transporterades från ett brott som bolaget köpt in i Limhamn söder om staden. I anslutning till Skånska Cements kalkstensbrott i Limhamn hade andra företag också kalkstensbrott. Skånska Cement ingick flera avtal med konkurrenterna i närområdet.⁸⁾

Skånska Cement bildade ett kalkstensbolag, Förenade Kalkbrotten, tillsammans med en av de lokala konkurrenterna. Förenade Kalkbrotten köpte upp de konkurrerande kalkbrotten i området och hade därmed uttraderat konkurrensen på den lokala marknaden. Förenade Kalkbrotten var ett sätt för Skånska Cement att organisera sina kalkstensaffärer. Ett av de brott som köptes upp var Lunefors kalkbruk vars ägare kom från Köpenhamn. De korta avstånden mellan södra Sverige och Danmark borgade för investeringar över landsgränserna.⁹⁾

Förenade Kalkbrotten var till att börja med en bra inkomstkälla för Skånska Cement, men snart dök en allvarlig konkurrent upp. Konkurrenten var Aktieselskabet Faxe Kalkbrud som ansågs vara en mäktig konkurrent med ett gott lokaliseringssläge för brottet och god kvalitet på stenen.¹⁰⁾

Faxe är beläget på Själlands östra kust och området har tradition av kalkstensbrytning och kalkbränning sedan 1100-talet. Finansmannen Carl Frederik Tietgen startade Faxe Kalk A/S för att tillförsäkra sig byggnadsmaterial. Bolaget leddes av Tietgen själv, men även representanter för sockerindustrin fanns i styrelsen. Flera fastigheter runt Faxe köptes upp och kalken användes inom Danmark men såldes även till länderna kring Östersjön. Det var försäljningen på den svenska marknaden som konkurrerade med den kalksten som Skånska Cement sålde. 1883 kontaktades Skånska Cement av CF Tietgen angående ett samarbete om försäljning av kalksten. Ingen uppgörelse kom dock till stånd vid detta tillfälle, möjligen berodde det på att ett annat danskt bolag hade köpt in sig i bolaget Annetorp som var delägare till Förenade Kalkbrotten.¹¹⁾

Skånska Cements ledare, Rudolf Fredrik Berg, lade sig vinn om att skapa samarbeten och begränsa konkurrensen för verksamheter som Skånska Cement var involverat i. Berg drev på för ett samarbete mellan Faxe Kalkbrud och Skånska Cement, och i

mars 1889 hade de två bolagen kommit till en uppgörelse. Centralt för samarbetet blev den agentur för försäljning som upprättades i Köpenhamn under namnet Faellesagenturet.¹²⁾ Avtalet som sattes upp var långsiktigt och hade en avtalsperiod om 50 år.¹³⁾ Samarbetet blev omgående lyckat och tillsammans stod de båda företagen för nästan 60 procent av leveranserna på den svenska marknaden år 1900.¹⁴⁾

Samarbetet mellan Faxe och Förenade Kalkbrotten handlade om att hitta gemensamma intressen, men också om att balansera brytningen mellan de två bolagen. Bolagen hade ett kvot-system som innebar att om det andra företaget bröt och sålde mer kalksten än föreskrivet så skulle det bolaget betala en straffavgift för överleveranser. Kvoterna var föremål för många diskussioner under de första avtalsåren.¹⁵⁾

Samarbetet mellan Skånska Cement och Faxe Kalkbrud lade grunden för ett stabilt samarbete mellan de danska och svenska intressena. Eftersom samma personer och bolag hade intressen inom andra närliggande verksamheter upptogs också samarbete i dessa industrier. Samarbetet mellan Faxe och Skånska Cement varade ända fram till 1970-talet då Faxe sålde sina andelar i det gemensamma bolaget Gotlands Förenade Kalkbrott – vars verksamhet vi återkommer till senare.

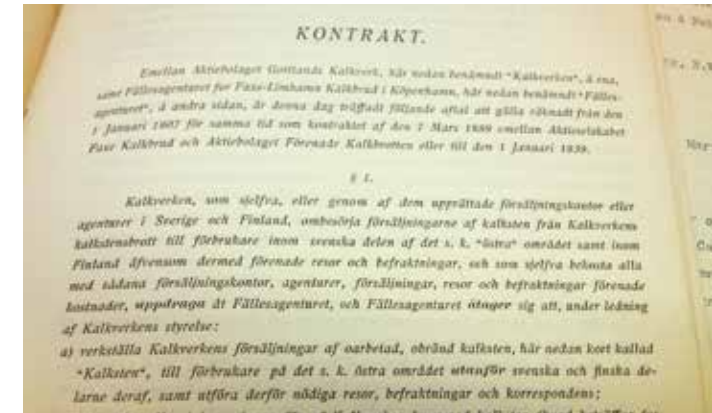
GEMENSAMT BOLAG BILDAS

Genom Faellesagenturet kontrollerade Faxe och Skånska Cement marknaden i södra Sverige och Danmark, men fick i början av 1900-talet konkurrens från Gotland. Det fanns flera olika brott på Gotland med olika ägare. Det ansågs lättast att etablera ett samarbete genom att Förenade Kalkbrotten och Faxe själva köpte in kalkstensbrott på Gotland och sedan öppnade upp för samarbete. Förenade Kalkbrotten köpte därför in Länna kalkbrott i Slite, och Faxe köpte brottet Tall.

När dessa båda brott väl var inköpta lyckades företagen få till ett samarbete med de andra kalkstensbrotten på Gotland och tillsammans bildade de bolaget Gotlands Förenade Kalkbrott. Samtidigt ingick bolagen ett kartellavtal som innebar en uppdelning av den svenska marknaden. Faellesagenturet skulle sälja

Kalkstenen som bryts krossas till den storlek som respektive kund önskar i kalkstensbrottet. Faxe kalkstensbrott.

Kartellavtal mellan
Gotlands Kalkverk och
Faellesagenturet, 1907.
Landsarkivet i Lund.

sten i västra Sverige och Gotlands Förenade Kalkbrott i östra Sverige. Skånska Cement och Faxe kunde därmed genom sina dotterbolag sälja kalksten på hela den svenska marknaden, eftersom de hade ägarandelar i båda försäljningsbolagen. Särskilt gynnsamt var det för Skånska Cement som inte ens hade startat någon brytning i sitt gotländska brott, men som ändå fick en väl tilltagen kvot av den östra marknaden.¹⁶⁾ Fællesagenturet kom också att sköta försäljningen på båda försäljningsområdena.

Delningen av den svenska marknaden i en östlig och en västlig del återkom sedan i flera kartellavtal. Faxe och Skånska Cement lyckades genom sitt avtal sälja på både den östliga och den västliga delen genom sitt engagemang i olika typer av bolag och samarbeten.

Alla gotländska brott ingick dock inte i Gotlands Förenade Kalkbrott, och eftersom kalksten från Gotland flödade in på marknaden sjönk priserna. Samarbetet blev därför kortvarigt, delägarna kunde inte komma överens om ett nytt avtal eftersom samarbetet inte fått det resultat de hade önskat samt eftersom flera deltagare önskade större förhållandetal.¹⁷⁾

Faxe och Förenade Kalkbrotten arbetade vidare för att konsolidera den gotländska kalkstensmarknaden, och försökte köpa aktier i de mindre kalkstensbolagen för att sammanföra dem till ett större bolag. En anledning till att företagen ville bilda ett nytt bolag och ta över de andra brotten var att det hade varit svårt att komma överens med så många delägare och bolagen trodde att det skulle vara enklare med färre ägare. Därför ansåg Förenade Kalkbrotten och Faxe att det var bättre att gå samman med en av huvudkonkurrenterna, sörmländska Karta & Oaxen, och starta ett gemensamt bolag. Genom detta bolag samt det faktum att Fællesagenturet kontrollerade försäljningen skulle de tillsammans med sina delägare komma att dominera marknaden i Östersjön samt på de danska öarna.¹⁸⁾

Tillsammans med Karta och Oaxen bildade Faxe och Skånska Cement därför Gotlands Kalkverk 1906. Verksamheten utökades snabbt och Gotlands Kalkverk ägde efter bara något år tio kalkstensbrott. De viktigaste kunderna fanns inom den svenska cellulosaindustrin, men kalkstenen gick också på export till bland annat Litauen och Tyskland.¹⁹⁾ Det finns flera an-

ledningarna till att Gotland var så viktigt för kalkstensindustrin. Det fanns god tillgång på kalksten och det var enkelt att skeppa kalkstenen, då de flesta brotten var belägna nära kusten. Den gotländska kalkstenen var också väldigt ren, vilket efterfrågades av bland annat sockerindustrin. Detta var troligtvis en av anledningarna till att Faxe var så intresserad av den gotländska kalkstenen. I styrelsen för Faxe fanns representanter från den danska sockerindustrin och kalksten skeppades från Gotland till de danska sockerbruken.

Efter att Gotlands Kalkverk hade bildats var samarbetet mellan Skånska Cement/Förenade Kalkbrotten och Faxe så pass etablerat att det inte behövdes särskilt mycket diskussioner eller förhandlingar om bolagens samverkan. De två bolagen kanaliserade sitt samarbete även i fortsättningen genom Fællesagenturet och Gotlands Kalkverk. De störningar som därefter uppstod var gentemot tredje part. På kalkstensmarknaden kom ständigt nykomlingar in på grund av att det var låga inträdes hinder. Detta ledde också till att bolagen minskade sin marknadsandel till knappt 20 procent.²⁰⁾

Efter tio år övertog rederifamiljen Ax:son Johnson Gotlands Kalkverk, men lyckades inte realisera sina planer och 1921 såldes det tillbaka till Skånska Cement. Efter att Skånska Cement hade köpt aktierna i Gotlands Kalkverk kontaktade de Faxe och erbjöd det danska bolaget hälften av aktierna. Faxe tolkade detta som bevis på samarbetet och tillitens anda.²¹⁾ Dock hade en ny svensk lag trätt i kraft som begränsade utländska medborgares möjligheter att äga egendom i Sverige. Därför dröjde det innan Faxe kom tillbaka till bolaget och när de väl gjorde det fick de köpa aktier med lägre röstetal, vilket innebar att Skånska Cement behöll kontrollen över Gotlands Kalkverk.²²⁾ Fællesagenturets verksamheten fortsatte som tidigare och bolaget skötte bland annat försäljningen av kalksten till Tyskland.²³⁾

KALKSTENSINDUSTRIN FÖRÄNDRAS

Kalksten exporterades från Skåne till Danmark genom Fællesagenturet, men även från Gotland exporterades kalksten till Danmark. Efter andra världskriget kunde Limhamnsbrottet, som fram-

10 förallt användes för skeppningarna till Danmark, inte bryta så mycket kalksten som önskades, och därför ökade istället exporten från Gotland genom Gotlands Kalkverk.²⁴⁾ Faellesagenturet och Gotlands Kalkverk kompletterade på det sättet varandras verksamhet och kunde tillmötesgå kunder både på den östra och den västra delen av Östersjömarknaden. 1948 exporterade Gotlands Kalkverk 17 000 ton till Danmark, vilket utgjorde cirka 13 procent av den totala försäljningen.²⁵⁾ Den danska sockerindustrin var en viktig kund för Gotlands Kalkverk och de behov som industrin hade ansågs vara viktiga att tillfredsställa. Den danska sockerindustrin planerade moderniseringar av kalkbränningen och om inte Gotlands Kalkverks leveranser var tillfredsställande skulle andra lösningar kunna bli aktuella.²⁶⁾

Under 1949 väcktes frågan om mekanisering och vad som kunde göras för att sänka kostnaderna för brytningen inom bolaget.²⁷⁾ Frågan lyftes till moderbolagen, AS Faxte Kalkbrud och Skånska Cement AB, och de var överens om att brytningen på Gotland skulle koncentreras till ett kalkbrott.²⁸⁾ Gotlands Kalkverk koncentrerade därför verksamheten till Storugns kalkbrott, beläget på den gotländska västsida.²⁹⁾

Diskussionerna handlade om vilka investeringar som skulle göras men också om huruvida verksamheten överhuvud taget skulle fortsätta. Gotlands Kalkverk var, till skillnad från de andra kalkstensbrytarna på Gotland, endast producent och försäljare av kalksten, medan de andra bolagen också var konsumenter av kalksten. Det fanns diskussioner om det var möjligt att gå samman med ett konsumentintresse, så som cellulosaindustrin, men detta var en av de gånger då ägarna inte var helt överens om hur verksamheten skulle drivas. Faxtes företrädare, ingenjör Foss, var tveksam till ett sammangång med cellulosaindustrin och framhöll vikten av att verksamheten fortsatte som tidigare.³⁰⁾

Istället för ett sammangång mellan Gotlands Kalkverk och cellulosaindustrin blev ett sammangång mellan Gotlands Kalkverk och sockerindustrin snart aktuellt. Skånska Cement och den svenska sockerindustrin hade många gemensamma nämnare. Bland annat var de båda representerade i Skandinaviska Bankens styrelse och Skånska Cements ledande man, Ernst Wehtje, återfanns även i ledningen för Svenska Sockerfabriks AB.³¹⁾

Bristen på arbetskraft drev på mekanisering och rationalisering inom industrin. Bristen på arbetskraft berodde i första hand på de stora inkallelser till beredskap som gjordes i Sverige och framförallt – på grund av Gotlands geografiska läge mitt i Östersjön och som front mot Sovjetunionen – bland de gotländska arbetarna. Faxte Kalkbrud såg då till att anställa danska arbetare och skicka dessa till Gotland för att brytningen skulle fortgå. Det var dock en omständlig process eftersom kalkstensbrotten låg inom militärt skyddsområde och det krävdes tillstånd för varje arbetare individuellt. Styrelsen för Gotlands Kalkverk var positiv till att använda danska arbetare i större omfattning, men försökte också påverka myndigheterna för att få tillgång till mer arbetskraft.³²⁾

NYTT BOLAG BILDAS OCH TAR ÖVER MARKNADEN FÖR KALKSTEN

Ett gemensamt bolag bildades under namnet Gotlands Förenade Kalkbrott (GFK), och det nya bolaget övertog de brott som tidigare varit underställda Gotlands Kalkverk respektive Sockerbolaget. Ägare till GFK var Svenska Sockerbolaget med hälften av aktierna, Gotlands Kalkverk med 38,5 procent av aktierna och Karta och Oaxen, som vid denna tid var ett helägt dotterbolag till Skånska Cement, med 11,5 procent. Motivet till bildandet av det nya bolaget var att rationalisera och effektivisera brytning av kalksten på Gotland. Det fanns dock viss oro i omgivningen om vad sammanslagningen skulle leda till. Skånska Cement framhöll för Gotlands landshövding Åke Hovgard att sammanslagningen och det nybildade bolaget skulle främja utvecklingen på Gotland. Skånska Cement angav att bolagets mål var att prioritera försäljningen av kalksten från de gotländska brotten och hålla tillbaka försäljningen av kalksten från brotten i Limhamn och Faxte.³³⁾

I anslutning till upprättandet av GFK upprättades också flera kartellavtal med konkurrenter i Sverige och Finland. Avtalen innebar att GFK dominerade och kontrollerade kalkstensmarknaden i stora delar av Östersjöområdet.³⁴⁾ Sockerindustrin var en stor kund till GFK och kalksten exporterades från Gotland till sockerfabriker i Danmark, Tyskland och Sverige. Av 591 000 ton kalksten som såldes 1955 gick 98 000 ton till sockerindustrin, varav

Kalkstenen transporteras antingen via transportband eller via truck/lastbil från brottet till utlastningsplatsen.

Faxe kalkstensbrott.

24 000 ton till Danmark. Andra stora kunder var järn- och stålverk samt cellulosaindustrin.³⁵⁾ Dessa industrier var stora i Sverige och det var en av anledningarna till att den svenska marknaden var så viktig för samarbetet mellan Faxe och Skånska Cement.

Det pågick en koncentrationsprocess inom industrin som ledde till att flera mindre brott lades ned och GFK tog över leveransavtalen från de tidigare konkurrenterna. Marknadsandelen på den svenska marknaden för Faxe och Skånska Cement 1960 var 90 procent, den sjönk sedan något då några av konkurrenterna utökade sina brott, men dominansen över den svenska marknaden ruckades inte efter det.³⁶⁾ Samtidigt ökade uttaget av kalksten mycket snabbt, eftersom brytningen mekaniserades och effektiviserades. Inom styrelsen för Gotlands Förenade Kalkbrott var inriktningen tydlig och det verkar inte ha förekommit några större åsiktsskillnader trots att tre olika intressen var representerade – Skånska Cement, Faxe Kalkbrud och Svenska Sockerbolaget. Det gick bra för bolaget och i mitten av 1960-talet var efterfrågan på kalksten så stor att man hade svårigheter att leverera så mycket som kunderna önskade köpa.³⁷⁾ Exporten blev allt viktigare för GFK, men den danska exporten utgjorde bara en liten del (3 procent 1966). Finland och Tyskland hade växt till stora avsättningsmarknader med 23 respektive 19 procent av all kalksten, drygt 1 miljon ton, som såldes från GFK 1966.³⁸⁾ Runt 1970 ökade exporten till Danmark igen och utgjorde det året drygt 7 procent av den totala försäljningen om drygt 1,3 miljoner ton.³⁹⁾

1973 ville Cementa (som Skånska Cement då bytt namn till) utöka sin kalkstens- och kalkverksamhet. För att kunna genomföra expansionen och föra kalkbränningen närmare cementproduktionen ville Cementa köpa Cardos (som sockerbolaget bytt namn till) del av GFK. Cardio ställde sig positivt till att träda ur GFK under förutsättning att sockerbolaget fick sitt behov av kalksten garanterat av GFK.⁴⁰⁾ Affären gick sedan mycket snabbt och Faxe sålde sin andel av GFK till Cementa 1974. Därmed upphörde ett mycket långvarigt kartellsamarbete mellan de danska och svenska kalkstensbolagen. Den svenska kalkstensindustrin samordnades senare med cementverksamheten, men delades igen på 1990-talet och fortsatte under namnet Nordkalk. Kalk-

stensbrytning pågår än idag i anslutning till det brott dit GFK koncentrerade sin verksamhet på norra Gotland. Nordkalk ägs numera av det finska företaget Rettig Group. Kalkstensbrytningens framtid på Gotland är dock ifrågasatt på grund av dess miljöpåverkan.⁴¹⁾

Även den danska cementindustrin hade intressen i kalkstensindustrin. På 1930-talet köpte FLSmidth in sig i Faxe Kalkbrud. 1986 överfördes aktierna till Aalborg Portland. Faxe hade påbörjat en expansion som fortsatte under 1990-talet. Företaget blev ett helägt dotterbolag till FLSmidth, men direkt efter att detta skett såldes bolaget till den belgiska konkurrenten Lhoist. Brytningen vid Faxe pågår än idag.⁴²⁾

SAMARBETET INOM CEMENTINDUSTRIN

Samarbetet inom cementindustrin skedde inte som inom kalkstensindustrin med gemensamma bolag utan genom mer traditionellt kartellsamarbete och flera gemensamma projekt som jag kommer att redogöra för nedan.

SVENSK BESTÄLLNING STARTAR DANSKT CEMENTINTRESSE

De svenska cement- och kalkstensindustrierna var nära sammanlänkade redan från starten, men så var inte fallet i den danska industrin. I Danmark var det ett maskinföretag, FLSmidth A/S, som drev på utvecklingen inom cementindustrin och som tidigare nämnts engagerade sig inte cementindustrin i kalkstensindustrin förrän på 1980-talet. FLSmidth A/S startade som ett enmansföretag av Frederik Læssøe Smidth på 1880-talet, men utvecklades snabbt och arbetade främst med att upprätta kakel- och tegelbruk. Bland annat hade FLSmidth upprättat ett tegelbruk i Skåne som var närstående Skånska Cement.

När Skånska Cement skulle bygga sin andra cementfabrik i anslutning till kalkbrottet i Limhamn vände sig företaget VD Rudolf Fredrik Berg till Frederik Læssøe Smidth med en förfrågan om han kunde göra ett förslag till en ny cementfabrik. Smidth gjorde flera studieresor till andra länder och under 1888

**Kalkstensbrottet File Hajdar
som tillhör Slite cementfabrik
(kan skönjas i bakgrunden).**

14 och 1889 byggde FLSmidth A/S den nya fabriken i Limhamn. Fabriken kom att bli huvudfabrik för Skånska Cement och byggdes ut flera gånger fram till nedläggningen 1978.⁴³⁾

FLSmidth fortsatte att intressera sig för cementindustrin och 1889 öppnade sig möjlighet att investera i en cementfabrik i Aalborg. Tyska köpmän som också kunde bistå med kontakter för maskiner var engagerade i upprättandet av fabriken.⁴⁴⁾ Aalborg-fabriken gav FLSmidth möjligheter att testa och utveckla teknik för cementindustrin. Smidth hade två kompanjoner i bolaget; Poul Larsen och Alexander Foss. 1898 reste Poul Larsen till USA och fick då se en roterugn i drift. Roterugnen var en av de stora tekniska innovationerna inom cementindustrin, och företaget beslöt att köpa hem och installera en i Aalborg. Samma år öppnade FLSmidth en maskinfabrik i Valby och kom därefter att installera maskiner och upprätta cementfabriker över hela världen.⁴⁵⁾ Morten Pedersen, som skrivit om cementindustrin och FLSmidths investeringar i Asien, menar att Aalborg-fabriken och dess funktion som testanläggning var avgörande för FLSmidths utveckling till ett världsledande företag för uppsättning och utveckling av maskineri för cementindustrin.⁴⁶⁾

Hide kalkstensbrott var ett av de gotländska brotten som ingick i Gotlands Kalkverk. Brottet är inte längre aktivt och botten har fyllits med överbliven sten och grus. I en annan del av brottet ordas konserter sommartid. Foto: Anders Wieweg

Aalborg Portland Cement hade dock några svåra år i början och FLSmidth arbetade hårt för att effektivisera produktionen och samtidigt utveckla ett patent på sandcement. Sandcement var en blandning av torr sand och portlandcement, det var billigt att producera och kunde därför konkurrera med kalkstencement. År 1892 startade Skånska Cement tillsammans med FLSmidth bolaget International Sand Co., som skulle kommersialisera patentet. Från Skånska Cement fanns inte något större intresse för sandcement, men patentet fanns kvar och överfördes så småningom till den svenska cementkartellen, Cementa.⁴⁷⁾ Utvecklingen av sandcement fungerade dock för att få igång verksamheten i Aalborg.⁴⁸⁾ Det är också ett bra exempel på hur FLSmidth och Skånska Cement delade intressen.

SAMARBETE MED TYSKLAND

Det danska cementpriset föll med 30 procent mellan 1880 och 1898. En anledning till detta var att de tyska och svenska fabrikererna dumpade sitt produktionsöverskott på den danska marknaden. FLSmidth fortsatte att utveckla tekniken för bränning och lanserade en särskild ugn, Aalborg-ugnen, men detta räckte dock inte för att hålla tillbaka konkurrensen.⁴⁹⁾ 1895 bjöd de danska och tyska cementfabrikererna in Cementa till ett möte i Hamburg för att diskutera skapandet av ett förbund mellan de skandinaviska cementfabrikererna.⁵⁰⁾ Danskar och svenskar kom överens om ett avtal, och beslutade att samarbetet skulle knytas till den tyska cementkartellen, där de skandinaviska fabrikererna gemensamt skulle representeras.⁵¹⁾ Detta samarbete gav också effekt; i Sverige höjdes priserna på cement som ett resultat av samarbetet (och av en tullhöjning i Sverige).⁵²⁾

Under perioder av konkurrens på hemmamarknaderna verkade cementindustrin för tullhöjningar för att därmed begränsa importen. Eftersom cementindustrin inte själv beslutade om tullar och politikerna många gånger var skeptiska till höga tullar, var dock internationella samarbeten och priskonkurrens viktigare verktyg för att begränsa importen än tullar. Det skandinaviska avtalet innebar också inskränkningar i marknader för den svenska kartellen, Cementa. Framförallt var det den danska marknaden

som minskat.⁵³⁾ Cementa beslutade sig dock för att försöka upprätthålla den andel av den danska marknaden som Cementa tilldelats.⁵⁴⁾

1902 upphörde samarbetet med tyskarna, men istället etablerades ett samarbete mellan de danska, norska och svenska cementfabrikererna.⁵⁵⁾ Kopplingen till de tyska fabrikererna återknöts dock under 1905.⁵⁶⁾ Avtalen mellan Danmark, Norge och Sverige samt Tyskland förnyades årligen och 1909 knöts även Holland till samarbetet.⁵⁷⁾ Avtalen pågick fram till 1917 då tyskarna sade upp kontraktet på grund av de osäkerheter som uppstått i och med första världskriget.⁵⁸⁾ Redan senare samma år förhandlade Cementa med den tyska kartellen NorddeutscherCement-Verband och fick till ett avtal som reglerade cementexporten mellan de två länderna. Avtalet bistods också av andra tyska cementfabriker och skulle gälla fram till 1925. Förhoppningen var att de danska fabrikererna också skulle knytas till avtalet så snart det var möjligt.⁵⁹⁾ De danska fabrikererna involverades dock aldrig, istället tog den nystartade finska cementindustrin plats i avtalet.⁶⁰⁾ Tyskland fortsatte att exportera till Danmark, samtidigt som den tyska importtullen höjdes. För att möta konkurrensen var FLSmidth med och byggde upp fabriken Kursachsen i Tyskland för att därmed kunna konkurrera på tyskarnas hemmaplan.⁶¹⁾ Samarbetet med Sverige fortskred dock; trots att det

inte fanns något formellt avtal avstod Cementa från att exportera cement till Danmark eftersom Danmark inte exporterade till Sverige.⁶²⁾

KARTELLER SAMARBETADE MED KARTELLER

FLSmidth A/S fortsatte att använda cementfabriken i Aalborg som testmiljö, men när flera konkurrenter öppnade fabriker i Danmark inskränkte det FLSmidths möjligheter att bygga ut och utveckla industrin som de önskade. Efter priskrig lyckades dock Aalborg tvinga in sina konkurrenter i ett kartellsamarbete och den danska kartellen "Cementringen" bildades under 1900-talets första decennium.⁶³⁾ De danska och svenska cementmarknaderna hade i princip genomgått samma utveckling, de första fabrikererna som etablerats hade ett stort försprång, men mötte snart konkurrenter på den inhemska marknaden som de antingen tog över eller konkurrerade ut. Cementproduktionerna i de båda länderna följde också varandra ganska stadigt fram till andra världskriget, då den svenska produktionen drog ifrån. I båda länderna etablerades karteller och försäljningsbolag. Allt skedde snabbare i det svenska fallet, framförallt beroende på att den svenska cementindustrin redan var etablerad när den första danska cementfabriken etablerades.

16 **Tabell 1.** Cementproduktion i Danmark och Sverige. Ton.

	Danmark	Sverige *)
1896	78.030	75.000
1905	186.000	146.000
1913	495.000	390.000
1926	569.000	373.000
1930	780.000	444.000
1935	757.000	639.000
1940	441.000	574.000
1945	220.000	1.041.000
1950	873.000	1.656.000
1955	1.259.000	2.143.000
1960	1.442.000	2.350.000
1965	2.000.000	2.966.000
1970	2.604.000	3.141.000

Källa: Pedersen (2008), s. 65 och Åberg (1972), s. 160

*) Siffran för Sverige är något undervärderad eftersom det endast är produktion inom den svenska kartellen som räknas in i de svenska siffrorna.

Cementringen dominerade omgående den danska marknaden även om försök gjordes att utmana kartellsamarbetet, framförallt var murarmästare och cementfabrikanter involverade i detta. Det var först när cementvarufabrikanterna allierade sig med den kooperativa rörelsen som de lyckades utmana Cementringen.⁶⁴⁾ Dansk Andels Cementfabrik blev den nya utmanaren som kom in på marknaden. Andelsfabrikens inträde ledde till att priserna sjönk på den danska marknaden. Det som hände på de nationella marknaderna påverkade även samarbetena. För Cements del innebar det att priserna understeg grundpriset, men Cementa fortsatte att sälja till Danmark trots detta eftersom den danska marknaden ansågs vara viktig att upprätthålla.⁶⁵⁾ Danmark och

Sverige hade ett försäljningsavtal som innebar att svenskarna kunde sälja på den danska marknaden så länge som de höll samma priser som gällde på den danska marknaden och vice versa. När de danska producenterna avsåg att höja sina priser under 1909 telefonerade de till Cementa för att meddela prishöjningen eftersom en del av uppgörelsen också var att meddela den andra parten med 24 timmars förvarning.⁶⁶⁾ Andelsfabriken, å sin sida, sökte samarbete med den finska kooperativa rörelsen och fick ekonomiskt stöd av den svenska Kooperationen.⁶⁷⁾

Efter första världskriget kom de danska fabriken närmare varandra, en del fabriker lades ned och andra inkorporerades i Aalborg-koncernen. I början av 1920-talet fanns endast fabriken underställda Aalborg och Andelsfabriken kvar. 1928 upprättades ett försäljningsbolag, Dansk Cement Central, som omfattade alla producenter utom Andelsfabriken.⁶⁸⁾ Morten Pedersen, som bland annat skrivit om FLSmidths erövring av den asiatiska marknaden, menar att samarbete och koordinering var Danmarks och FLSmidths stora konkurrensfördel och att samarbetet på den danska cementmarknaden möjliggjorde att FLSmidth kunde testa ny och påkostad teknologi.⁶⁹⁾

GEMENSAMMA INVESTERINGSPROJEKT

Danskarna och svenskarna bildade aldrig några gemensamma bolag inom cementindustrin, men de hade gemensamma intressen. Två av de projekt som de både investerade i under 1920-talet var en cementfabrik i Estland och ett holdingbolag.

FLSmidth hade byggt den första ryska cementfabriken, Port Kunda (i nuvarande Estland), liksom nästan alla därefter byggda fabriker i det ryska området. Det var ingen slump att FLSmidth fick uppdraget i Port Kunda eftersom kontakter hade knutits 1893 då Alexander Foss (från FLSmidth) och RF Berg (från Skånska Cement) hade besökt Ryssland för att marknadsföra sandcement. Kontakterna upprätthölls och flera tekniker och ingenjörer från FLSmidth fick sin utbildning i Port Kunda.⁷⁰⁾ 1922 var Estland självständigt och fabriken i Port Kunda behövde kapital. Aalborg-fabriken gick då in ekonomiskt i fabriken. Port Kunda-fabriken exporterade cement till Sverige genom försäljningsbolaget Öster-

Brytningen i Limhamns kalkbrott har upphört, runt om brottet byggs nu bostäder.

Lastning av kalksten vid Storugns 1909. Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

18

Brytning av kalksten i Limhamns kalkstensbrott 1912. Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

19

Utflykt på Gotland med Gotlands Förenade Kalkbrott 1906. På bilden syns RF Berg (Skånska Cement), kaptan Ulrich (Faxe), Kaptan Frick (Lörje kalkbrott) och direktör Otto Mortensen (Faxe). Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

Lörje kalkstensbrott: Lörje var ett av de brott som ingick i Gotlands Kalkverk, brottet är idag vattenfyllt och en populär badplats. Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

Vallevikens cementfabrik, troligen 1920-tal.
Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

20

sjökompaniet. Den svenska cementkartellen Cementa försökte därför få till ett möte med representanter för fabriken. Det hela resulterade i att även den danska fabriken Norden och Skånska Cement köpte in sig i fabriken. De två danska (40 %) och den svenska cementproducenten (40 %) fick majoritet i fabriken och tillsköt kapital för driften. Fabriken drevs av representanter för FLSmidth, men det var ett gemensamt projekt mellan Danmark och Sverige. En viss garanterad avsättning för cementet gavs från Sverige och Danmark.⁷¹⁾

1940 ockuperades och annekterades Estland av Sovjetunionen. Detta satte stopp för utländska investeringar och fabriken togs över av den sovjetiska staten. I december 1941 tog tyskarna kontroll över Estland. Danmarks transportminister Gunnar Larsen⁷²⁾ försökte då återföra bolaget till ägarnas kontroll. Efter för-

handlingar med tyskarna fick Larsen till ett avtal som innebar att FLSmidth skulle förvalta Port Kunda och att ägarförhållandena skulle redas ut efter kriget.⁷²⁾ FLSmidth och Skånska Cement såg gemensamt till att tillhandahålla maskiner och material som behövdes för att få igång cementproduktionen i fabriken.⁷³⁾

Detta bidrog dock till ett mörkt kapitel i den danska historien eftersom judiska fångar användes som tvångsarbetskraft i fabriken under 1943 och 1944 då fabriken stod under dansk ledning. Det blev ingen rättssak mot FLSmidth, men den danska fabrikschefen dömdes till fängelse. När Baltikum ockuperades av

*) Son till Poul Larsen, en av ledarna för FLSmidth. Gunnar Larsen hade ingått i ledningen för FLSmidth till sin ministerutnämning.

21

Sovjet nationaliserades fabriken i Port Kunda. FLSmidth och Skånska Cement krävde senare ersättning för förlorad egendom från Sovjetunionen.⁷⁴⁾

På Skånska Cements bord kom frågan om att investera i holdingbolag tillsammans med FLSmidth A/S upp 1928. Dansmidth Trust Co hade bildats något år tidigare och målet med verksamheten var att bedriva verksamhet inom handel, försäkringar, ingenjörsuppdrag, fabriksanläggningar och rederi. Ledare för bolaget var FLSmidths Poul Larsen och när en emission annonserades såg Skånska Cement en möjlighet att köpa in sig i bolaget eftersom verksamheterna hade betydelse för den svenska cementindustrin.⁷⁵⁾ Bolaget var dock bara aktivt under några få år, men det visar på det stora intresse som fanns för samarbete mellan de två ländernas cementindustrier.⁷⁶⁾

SVENSKA STATEN HEJDAR IMPORTEN FRÅN DANMARK

När Cementa gjorde om sin försäljningsorganisation runt 1930 medförde det ett avbrott i samarbetet med två av de största grossisterna, Larson, Seaton & Co och Söderberg & Haak, på grund av svårigheter att komma överens. Grossisterna i fråga började istället importera cement från danska Andelsfabriken, vilket ledde till sjunkande priser. Den danska cementkartellen Dansk Cement Central vände sig samtidigt till den svenska cementkartellen Cementa för att få hjälp att möta konkurrensen från Andelsfabriken.⁷⁷⁾ Cementa förklarade att de hade vidtagit

åtgärder mot den importen från Andelsfabriken och att de beräknade att importen skulle minska framöver.⁷⁸⁾ Dansk Cement Central svarade då att även de ville ha möjlighet att sälja på den svenska marknaden. Överenskommelsen blev att Cementa skulle importera ett annat danskt märke och därmed konkurrera med Andelsfabrikens märke Hästen.

1933 hade importen av cement från Dansk Andels-Cementfabrik växt, och eftersom Cementa åtagit sig att importera lika mycket från de andra danska fabriken riskerade importen att få en orimligt stor omfattning. Cementa fruktade till och med att en av de svenska cementfabrikerna skulle tvingas lägga ned på grund av importen.⁷⁹⁾ Skånska Cement hade i början av 1930-talet tagit över en cementfabrik i Skåne, Klagshamn's Cementverk AB, som de ville lägga ned på grund av olönsamhet. Fackföreningarna vände sig då till regeringen och menade att fabriken behövdes av arbetsmarknadsmässiga skäl. Skånska Cement såg sin chans att lösa frågan med importen från Danmark. Skånska Cement argumenterade för att fabriken måste läggas ned om inte importen från Danmark begränsades, men om de däremot fick hjälp att begränsa importen så kunde de upprätthålla fabriken. Regeringen hjälpte till i förhandlingarna med Danmark och resultatet blev att cementimporten från Danmark begränsades samt att Skånska Cement lovade upprätthålla produktionen vid fabriken. Uppgårelsen ledde till att importen från Dansk Cement Central upphörde medan importen från danska andelsfabriken tilläts fortsätta under vissa år.⁸⁰⁾

Upphettningen av kalksten i produktionen av cement orsakar stora utsläpp. Här ses skorstenarna vid cementfabriken i Slite.

Rotérugn vid Slite cementfabrik.

EUROPEISK CEMENTKARTELL ETABLERAS

Fram till slutet av 1920-talet hade samarbetena och avtalen mellan cementproducenter i Europa varit bilaterala. 1928 samlades flera av de stora cementproducerande företagen i Europa. Ett avtal mellan Belgien, Danmark, England, Frankrike, Norge, Sverige och Tyskland kom till stånd under namnet International Cement Bureau. Avtalet gick ut på att respektera varandras hemmamarknader, det vill säga att inte exportera cement till någon annan avtalspartner.⁸¹⁾

1936 togs nästa steg för ett fördjupat samarbete på den europeiska marknaden. Företrädare för flera europeiska cementföretag samlades för att reglera exporten mellan varandra och framförallt till Irland, som vid tillfället inte hade någon egen cementindustri. Belgien, Tyskland, Danmark och Sverige gjorde samtidigt en överenskommelse om exporten från respektive land.⁸²⁾ Året därpå samlades de europeiska cementproducenterna igen och formerade en ny organisation: Intercement. Syftet med Intercement var att skapa en prispool och att koordinera exporten mellan länderna, vilket i förlängningen skulle leda till en ökning av cementpriserna. Kartellen fortlevde dock bara i två år, och upplöstes i anslutning till andra världskrigets utbrott.⁸³⁾

Från och med 1949 kanaliseras de flesta europeiska samarbetena genom Cembureau. Cembureau var en europeisk cementkartell som kontrollerade exporten inom och från Europa. När själva kartellen upplöstes i mitten av 1960-talet kvarstod samarbetet i form av tekniskt och statistiskt informationsutbyte. Den svenska cementindustrin var då så fokuserad på den svenska marknaden att frågan om export och internationellt samarbete försvann från dagordningen.

Visst utbyte utanför Cembureau förekom ändå mellan Danmark och Sverige. Efter andra världskriget slut gick den svenska ekonomin på högvarv och den inhemska cementindustrin hade svårt att fylla behovet av cement. Därför importerades cement och så kallad klinker (klumpar av råvaran, som måste färdigställas i cementfabrik) från Danmark för att möta behoven. Denna import fortsatte från och till under några år.⁸⁴⁾ Även om Danmark och Sverige inte hade något eget avtal fanns det ett gentlemen's agreement om att respektera varandras marknader och när ett

svenskt företag vände sig till Dansk Cement Central för att köpa cement, hänvisade Dansk Cement Central istället till Cementa.⁸⁵⁾

DAGSLÄGET INOM CEMENTINDUSTRIN

Under 1980-talet ökade exporten återigen från de europeiska cementbolagen och det samarbete om export mellan de europeiska cementbolagen som funnits på 1950- och 1960-talen återupptogs i någon form. I början av 1990-talet upptäcktes denna då olagliga kartellverksamhet av Europeiska Kommissionen. Aalborg och Cementa var två av de företag som fälldes och fick betala böter.⁸⁶⁾

Cementproduktionen fortgår än idag inom Cementa (med tre svenska fabriker) och Aalborg Portland A/S, men både bolagen är uppköpta av stora multinationella bolag, Heidelberg Cement respektive Cementir Holding.

SLUTSATSER

Samarbete och bildandet av karteller var vanligt både inom den svenska och den danska industrin under årtiondena runt sekelskiftet 1900. De danska och svenska kalkstensbolagen låg nära varandra och de konkurrerade på flera områden – genom att istället gå samman i ett gemensamt företag kunde de kontrollera stora delar av marknaden. Tillsammans utarbetade de också smarta strategier för att upprätthålla sitt övertag och för att kontrollera de karteller som de senare ingick i. Samarbetet var väldigt långsiktigt redan från början, med kartellavtal på 50 år, vilket knappast var det vanliga i en bransch där nya bolag ständigt kom in på marknaden. Det vittnar om att både Faxo och Skånska Cement var långsiktiga och att de hittade grunder för att lita på varandra. I kalkstensindustrin etablerade företagen ett väldigt nära samarbete, där bolagen var tätt knutna till varandra vilket kräver mycket engagemang från parterna, men som också gjorde samarbetet starkt.

Kartellerna på kalkstensmarknaden hindrade inte nya företag från att komma in på marknaden, men de begränsade månoverutrymmet för de nyetablerade företagen. Marknaden var

Cementfabriker är idag gigantiska anläggningar och Slitefabriken på Gotland är en av de största i norra Europa.

Anläggningen vid Storugns där kalksten bearbetas och skeppas till andra industrier. Foto: Anders Wieweg

24 redan uppdelad när de kom in och det krävdes att de kunde hitta kunder snabbt för att vara kvar på marknaden. Flera av de kalkstensbolag som startade var dotterbolag till någon av de industrier som använde kalksten i sin verksamhet. När dessa företag etablerades sig på marknaden var det i första hand för att tillgodose det egna behovet av kalksten till rimliga priser, så

länge detta skedde anpassade de sig till de etablerade kartellerna. Målet för de dansk-svenska kartellerna var stabilitet och tydlighet, genom att dela upp marknaden gick det att förutse de närmaste årens leveranser. Det dansk-svenska samarbetet fick också vid flertalet tillfällen förändras och utvecklas för att möta och motverka nyetableringar på kalkstensmarknaden.

25

I cementindustrin valde parterna ett mer löst samarbete, där det framförallt handlade om att freda hemmamarknaderna och att freda sig från konkurrenter. Samarbetet byggde dock på att det fanns starka kartellorganisationer på hemmaplan som kunde kontrollera och som också hade mandat att förhandla för deltagarna i den nationella kartellen. Även om samarbetet till formen var mer löst och mindre internaliserat hade ledarna för cementföretagen regelbunden kontakt och mycket gemensamt. Morten Pedersen skriver att den danska hemmaindustrin var ett "innovationslab" för implementering, testning och förbättringar av FLSmidth A/S nya maskiner och produktionsmetoder.⁸⁷⁷ Jag vill nog hävda att även den svenska marknaden var viktig för utveckling av FLSmidth som ett världsledande företag. Flera av de svenska fabriken byggdes upp genom FLSmidths försorg och den svenska och danska cementindustrin delade både erfarenheter och data konsekvent med varandra. FLSmidth och den svenska cementindustrin bedrev också utvecklingsprojekt tillsammans.

Det dansk-svenska samarbetet inom cementindustrin handlade i första hand om att begränsa importen, övrig konkurrens hanterade de inhemska kartellerna. Dock var det viktigt att inom samarbetet agera när nya konkurrenter etablerade sig och företagen samarbetade över gränserna för att begränsa försäljningen över gränserna från företag som stod utanför de nationella kartellerna.

Samarbetena mellan danska och svenska cement- och kalkstensföretag var framgångsrika i flera avseenden; de var långsiktiga och företagen uppnådde sina syften med dem. Det skapade stabilitet och företagen kunde agera gemensamt i ärenden som berörde båda ländernas verksamhet. Det mest imponerande med samarbetena måste dock sägas vara att deltagarna hela tiden utvecklade och anpassade samarbetet till de rådande omständigheterna. Varken konkurrenter, regeringar eller krig kunde bryta upp samarbetena – tilliten kvarstod.

Källförteckning

Otryckt material

Arkiv

AB Gotlands kalkverks arkiv, Landsarkivet i Lund
AB Karta & Oaxens Kalkbruks arkiv, Landsarkivet i Lund
Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, Huvudkontoret, Landsarkivet i Lund
Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, Landsarkivet i Lund
Kommerskollegium, Riksarkivet
Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv, Landsarkivet i Lund
Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott (1921-1955?), Landsarkivet i Lund (oförtecknat)

Internet

Europeiska Unionens domstol, pressmeddelande nr 16/00, 15 mars 2000 curia.
europa.eu/sv/actu/communiques/cp00/aff/cp0016sv.htm
Lhoist group. lhoist.com/history
Nordkalk. Nordkalk.se

Tryckta källor och litteratur

- Berg, Bengt-Åke & Karlsson, Birgit, "Samarbetets omfattning och aktörernas roll", i Birgit Karlsson (red.), *Organiserad samverkan. Svenska karteller under 1900-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag, 2014, s. 15-40
- Clemmensen, C.A, *Aktieselskabet Faxø Kalkbrub: et tilbageblik over selskabets virksomhed gennem 50 aar*, Köpenhamn 1934.
- Dahlström, Malin, *Konkurrens, samarbejde og koncentration. Kalkstens- och cementindustrin i Sverige 1871-1982*, Göteborg: Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, Institutionen för ekonomi och samhälle. Avdelningen för ekonomisk historia, 2015.
- Ellemose, Søren, *FLSmidth : et eventyr i cement*, København : Jyllands-Postens Forlag , 2005.
- Fear, Jeffrey, Cartels, i Geoffrey Jones & Jonathan Zeitlin (red.), *The Oxford Handbook of Business History*, Web. Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 268-292.
- Kock, Karin, *Skånska Cement Aktiebolaget. 1871-1931*, Minnesskrift. Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1932.
- Lund, Joachim, F.L. Smidth & Co og spørgsmålet om den gamle, konsekvente linie. Port Kunda fra mønsterfabrik till tvangsarbejde 1893-1944 i *Arbejds-histori: tidsskrift for historie, kultur og politike* nr 4, København: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie 2001, s. 94-120.
- Lundqvist, Torbjörn, *Socialt kapital och karteller*, Stockholm: Institutet för framtidsstudier, 2009.
- Pedersen, Morten, *De danske cementfabrikkers bebyggelsesmiljø : en undersøgelse af forandringer i en branches industrielle miljø ved den anden industrielle revolution*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2008.
- Morten Pedersen: *When China awakens ... Dansk multinational virksomhed i Asien før Anden Verdenskrig*, Syddansk Universitetsforlag, 2018.
- Spar, Debora, *The Cooperative Edge: the Internal politics of International Cartels*, Itaca: Cornell University Press, 1994.
- Storli, Espen, Cartel Theory and Cartel Practice: The Case of the International Aluminum Cartels, 1901-1940, *Business History Review* 88.3 Web. 2014, s. 445-467.
- Åberg, Alf, *Cement i 100 år: en krönika om Skånska cementaktiebolaget - AB Cementa*, Malmö: Industri AB Euroc, 1972.

Noter

- Spar, Debora, *The Cooperative Edge: the Internal politics of International Cartels*, Itaca: Cornell University Press 1994, s. 2.
- Dahlström, Malin, *Konkurrens, samarbejde og koncentration. Kalkstens- och cementindustrin i Sverige 1871-1982*, Göteborg: Handelshögskolan vid Göteborgs universitet. Institutionen för ekonomi och samhälle. Avdelningen för ekonomisk historia 2015, s. 75 ff
- Berg, Bengt-Åke & Karlsson, Birgit, Samarbetets omfattning och aktörernas roll, i Birgit Karlsson (red.), *Organiserad samverkan. Svenska karteller under 1900-talet*, Möklinta: Gidlunds förlag, 2014, s. 20
- Spar (1994), op. cit., s. 2
- Fear, Jeffrey, Cartels, i Geoffrey Jones & Jonathan Zeitlin (red.), *The Oxford Handbook of Business History*, Web. Oxford: Oxford University Press, 2008, s. 268ff
- Lundqvist, Torbjörn, *Socialt kapital och karteller*, Stockholm: Institutet för framtidsstudier 2009), s. 12

- Storli, Espen, Cartel Theory and Cartel Practice: The Case of the International Aluminum Cartels, 1901-1940, *Business History Review* 88.3 2014, s. 456
- Dahlström (2015), op. cit., s. 117
- Kock, Karin, *Skånska Cement Aktiebolaget. 1871-1931*, Minnesskrift. Uppsala: Almqvist & Wiksell 1932, s. 161, 166
- Dahlström (2015), op. cit., s. 123
- Grundläggande kontrakt om brytning och transport, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Redogörelsen för verksamheten 1884-1898, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 18 mars 1884, Landsarkivet i Lund, Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv, A1:2
- Redogörelsen för verksamheten 1884-1898, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Dahlström (2015), op. cit., s. 124, 135
- Redogörelsen för verksamheten 1884-1898, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Clemmensen, C.A, *Aktieselskabet Faxø Kalkbrub: et tilbageblik over selskabets virksomhed gennem 50 aar*, Köpenhamn 1934, s. 46
- Fabriksberättelser, år 1900, Riksarkivet i Marieberg, Kommerskollegium, Statistiska avdelningen 1892-1902, 9:H1
- Grundläggande kontrakt om överleveranser, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Dahlström (2015), op. cit., s. 138
- Redogörelsen för verksamheten 1884-1898, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 20 maj 1906, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:4
- Styrelseprotokoll 15 oktober 1915, Landsarkivet i Lund, AB Karta & Oaxens Kalkbruks arkiv, A1:2
- Styrelseprotokoll 30 maj 1906, Landsarkivet i Lund, Förenade Kalkbrotten AB:s arkiv, A1:4
- Dahlström (2015), op. cit., s. 140
- Fabriksberättelser, år 1910, Riksarkivet i Marieberg, Kommerskollegium, Avdelningen för näringsstatistik 1903-1919, 11:H1aaa
- Clemmensen (1934), op.cit., s. 116
- Bolagsstämmoprotokoll 11 december 1917, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 1 december 1922, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 16 maj 1947, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 25 augusti 1948, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 4 juli 1949, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 4 juli 1949, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 12 juni 1950, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 21 februari 1951, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3

- Styrelseprotokoll 18 augusti 1951, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- Dahlström (2015), op. cit., s. 257
- Styrelseprotokoll 18 augusti 1951, Landsarkivet i Lund, AB Gotlands kalkverks arkiv, A1:3
- GFK, styrelseprotokoll 19 juni 1955, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott (ofört.)
- GFK, styrelseprotokoll 19 juni 1955, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- GFK, styrelseprotokoll 19 juni 1955, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- Fabriksberättelser, år 1960, Riksarkivet i Marieberg, Kommerskollegium, Statistiska byrån (1924-1962), 2:H1aaf
- GFK, styrelseprotokoll 17 december 1964, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- GFK, styrelseprotokoll 14 september 1966, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- GFK, styrelseprotokoll 11 mars 1970, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- GFK, styrelseprotokoll 22 mars 1973, Landsarkivet i Lund, Svenska Sockerfabriks AB. AB Bungenäs Kalkbrott
- Nordkalk. Nordkalk.se
- Ellemose, Søren, *FLSmidth : et eventyr i cement*, København : Jyllands-Postens Forlag 2005, s. 148 Lhiost group. lhoist.com/history
- Åberg, Alf, *Cement i 100 år: en krönika om Skånska cementaktiebolaget - AB Cementa*, Malmö: Industri AB Euroc 1972, s. 39
- Pedersen, Morten, *De danske cementfabrikkers bebyggelsesmiljø : en undersøgelse af forandringer i en branches industrielle miljø ved den anden industrielle revolution*, Odense: Syddansk Universitetsforlag, 2008, s. 55
- Pedersen, Morten, *When China awakens ... : dansk multinational virksomhed i Asien før Anden Verdenskrig*, Aalborg: Nordjyllands Historiske Museum 2018, s. 1
- Pedersen (2018), op. cit., s. 66, 68
- Styrelseprotokoll 12 april 1897, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Ellemose (2005), op. cit., s. 27
- Ellemose (2005), op. cit., s. 29
- Styrelseprotokoll 5 november 1895, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 9 november 1895, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:5
- Styrelseprotokoll 17 december 1895, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 2 januari 1896, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 22 februari 1896, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 18 december 1902, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 23 november 1905, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Styrelseprotokoll 8 och 9 februari 1909, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1

Utflykt med Gotlands Kalkverk 1908, på bilden syns direktör Mortensen (Faxe), disponent Stolpe (Karta & Oaxen), Hugo Wehtje (Skånska Cement), disponent Wikman och häradshövding Ernst Wehtje (Skånska Cement). Skånska Cements fotosamling, Landsarkivet i Lund.

- Styrelseprotokoll 13 januari 1917, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 20 december 1917, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:3
- Styrelseprotokoll 2 december 1921, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:3
- Ellemose (2005), op. cit., s.39
- Dahlström (2015), op. cit., s. 172
- Pedersen (2018), op. cit., s. 61
- Pedersen (2008), op. cit., s. 56
- Styrelseprotokoll 8 och 9 februari 1909, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:1
- Internationella kontrakt och avtal, korrespondens, 22 & 31 december 1909, 21 december 1910, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, F2A:1
- Ellemose (2005), op. cit., s. 42
- Dokument från Dansk Cement Central, 18 november 1932, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, FID:14
- Ellemose (2005), op. cit., s. 67
- Pedersen (2018), op. cit., s. 63, 66
- Lund, Joachim, F.L. Smidth & Co og spørgsmålet om den gamle, konsekvente linie. Port Kunda fra mønsterfabrik till tvangsarbejde 1893-1944 i *Arbejds-histori: tidsskrift for historie, kultur og politike* nr 4, København: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie 2001, s. 99
- Ellemose (2005), op. cit., s. 65
- Styrelseprotokoll 8 och 9 februari 1909, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:3
- Lund (2001), op. cit., s. 105
- Styrelseprotokoll 9 december 1941, Landsarkivet i Lund, Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv, A1:29
- Lund (2001), op. cit., s. 115
- Styrelseprotokoll 14 maj 1928, Landsarkivet i Lund, Skånska cement AB. Huvudkontorets arkiv, A1:25
- Ellemose (2005), op. cit., s. 65, 68
- Dokument från Dansk Cement Central 18 November 1932, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, FID:14
- Brev från Cementa, 19 November 1932, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, FID:14
- Årsberättelse för 1935, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:5
- Styrelseprotokoll 1 december 1936, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:5
- Dahlström (2015), op. cit., s. 174
- Styrelseprotokoll 26 februari 1936, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:5
- Dahlström (2015), op. cit., p. 174
- Styrelseprotokoll 25 april 1946, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, A1:5
- Korrespondens, 26 september 1960, Landsarkivet i Lund, Cementa, Svenska Cementförsäljnings AB arkiv, FID:14
- Europeiska Unionens domstol, pressmeddelande nr 16/00, 15 mars 2000 <https://curia.europa.eu/sv/actu/communiqués/cp00/aff/cp0016sv.htm>
- Pedersen (2018), op. cit., s. 534

Summary

Cooperation between Danish and Swedish Firms in the Limestone and Cement Industry

28 Cartels and other forms of cooperation were common in many industries in Sweden and Denmark during the late 19th century and the first half of the 20th century. Cartels were legal, but the authorities restricted cartels that misused the cartel form. Cooperation could be beneficial since they could lead to a more efficient organization of the production. The aim for many of the cartels in the Nordic countries was to create stability, rather than raising prices.

Cooperation in the Limestone Industry

In the late 19th century there was great demand for limestone since many new industries, such as sugar, steel and paper, needed the limestone for purification. In southern Sweden Skånska Cement established cement production and quarrying of limestone. Many Danish merchants were also engaged in the limestone industry of southern Sweden. In the beginning of the 1880s the Skånska Cement got competition from the Danish limestone quarry, Faxø Kalk A/S. Immediately representatives for the Danish and the Swedish companies discussed grounds for a cartel agreement between the two firms. They did not agree at that time, but a couple of years later they entered into an agreement.

In 1889 Faxø and Skånska Cement started a joint sales company for limestone and agreed to cooperate for the upcoming 50 years. The agreement included quotas that would balance the output of limestone from the two companies. In the first years of the agreement there were often discussions concerning the quotas, but the arguments were always solved and the two companies continued to cooperate in joint companies and through agreements into the 1970s.

In the beginning of the 20th century, fierce competition came from Gotland, an island in the Baltic Sea. In order to face the competition Faxø and Skånska Cement bought limestone quarries in the same geographical area and established a joint-sales company for limestone from Gotland. Many of the competitors were part of the new sales company and an agreement was made to divide the Swedish market between the sales companies. The result of the division was that Faxø and Skånska Cement

could sell limestone on the whole Swedish market while the competitors only could sell on the Eastern part. The sales company was not successful since there was an overflow of limestone on the market and the prices decreased.

Measures were taken by Faxø and Skånska Cement and they started a new company, Gotlands Kalkverk, together with their main competitor, Karta och Oaxen. The aim was to control the sales of limestone in the Baltic Sea and the Danish islands. After the establishment of Gotlands Kalkverk the forms for the cooperation between the Danish and Swedish limestone companies were consolidated. There was no interruption of the cooperation and few discussions about how the affairs should be run. The main problem the collaborators had to face was the threat from outsiders entering the market, since there were few barriers against entrance.

After World War II, mechanization of the limestone quarries was the main issue. The investments were costly and Gotlands Kalkverk had many active quarries. During the decades before the war the outtake of limestone had gradually increased from Gotland and the region was the most important supplier of limestone. The Danish and Swedish owners decided to concentrate the quarrying to only one quarry and mechanize that quarry. The investments were heavy and Gotlands Kalkverk could not bear them alone. In the 1950s Gotlands Kalkverk merged with the limestone company owned by the Swedish sugar industry. Together they took over the running of the major limestone quarries on Gotland in the joint company Gotlands Förenade Kalkbrott (GFK).

During the 1960s and 1970s, GFK acquisitioned several of its competitors and the mechanization process accelerated. The quarries became bigger, the quarrying process more efficient and many small companies left the market. GFK dominated the Swedish limestone market and exported to several countries, for example to the Danish sugar plants. In the mid-1970s, the Swedish cement company, Cementa, wanted to expand its affairs in lime and limestone. Cementa bought the shares owned by Faxø and the Swedish sugar company, in order to integrate the limestone business into the Swedish cement industry. A long and fruitful cooperation between the Danish and Swedish limestone industry ended.

30 Cooperation in the Cement Industry

The cooperation in the cement industry was quite different from the one in the limestone industry. In the limestone industry the strategy had been to create joint companies, and to sell through joint sales companies. In the cement industry the cooperation was mainly channelized through traditional cartels and common projects.

Already from the early days of the Danish cement industry, there were important links to the Swedish cement industry. The Danish firm FLSmidth & Co built cement factories in Sweden and was the pioneer in the Danish cement. The first Danish cement factory was established by FLSmidth & Co in Aalborg 1889. In Aalborg new technology was tested and improved, which was an essential part of FLSmidth & Co's development into a world leading company for cement machinery. The connec-

tions with the Swedish cement industry were maintained and in the beginning of the 1890s they resulted in a joint project for producing sand cement. It was no success, but it stands as a good example of the shared interests. Another example is the investments that the Danish and Swedish cement industries made in the Estonian cement factory Port Kunda.

In the last decade of the 19th century, the prices on cement in Denmark were declining due to imports from Sweden and Germany. In 1895 the Danish, German and Swedish producers came to an agreement where the Scandinavian factories set up their own cartel and connected it to the German cartel. The agreement was terminated in 1902, but an agreement between the Danish, Norwegian and Swedish factories was established instead and after three years the connection to the German cartel was reconnected. The cooperation continued until 1917 when

the agreement was terminated because of the war. The German and the Swedish factories made a deal, but the Danish cement industry chose to compete on German market. FLSmidth took part in the establishment of a cement factory that competed with the German cartel. The cooperation between Denmark and Sweden continued even without a formal agreement, they respected each other's home markets.

The markets of Denmark and Sweden were controlled by domestic sales companies that also functioned as cartels. In the first years of the 20th century the Danish cement cartel was challenged by an outsider, Dansk Andels Cementfabrik. The competition also affected the Swedish cement cartel, since the Swedes sold cement on the Danish market. The Danish cement cartel informed the Swedish cartel about price changes and the Swedes changed their prices accordingly. The competition from the Dansk Andels Cementfabrik was a reoccurring theme in the cooperation. In the 1930s, Swedish wholesalers started to import cement from the Dansk Andels Cementfabrik and that caused decreasing prices on the Danish market. The Danish cement cartel turned to the Swedish cement cartel in order to get support. They agreed that cement from the Danish cartel would be imported and sold in Sweden under another brand.

The Swedish cement cartel was not pleased with the import and took their chance to end it when there was a controversy concerning the layoff of labourers from a Swedish cement factory. The Swedish cement cartel argued that they had to shut down the factory due to decreasing market shares since there was so much Danish cement on the market. The Swedish government became involved and helped meddling a deal that limited the imports.

Up to the 1930s the cooperation in the cement industry had been bilateral, but in the end of the 1930s a European cement cartel was formed, and later reinstated after World War II. There was no longer need for cartel agreements between Denmark and Sweden, but the industry in the two countries remained close. For example, when Sweden could not fulfil the demand for cement they imported cement clinkers from Denmark and the companies continued to respect each other's home markets.

Different Forms of Cooperation

The cooperation in the limestone and the cement industry differed, even though some of the actors were active in both industries. In the limestone industry the joint sales companies dominated, the Danish and Swedish cooperation had to change form several times and adapt to changes in the market. The cartels in the limestone market did not hinder newcomers – when new firms entered the cartels had to adjust to the new situation. The cooperation between Faxe and Skånska Cement on the limestone market was long lasting. The companies were in it for the long run; they found a common ground and trust was built up between the collaborators. The tight partnership took a lot of effort, but it also made the cooperation strong.

The cooperation in the cement industry was mostly centred on imports and exports. The most important thing for the Danish and Swedish cement industry was to make sure that their home markets were free from import. There were strong domestic cartels in the cement industry and these national cartels formed the international cartels. The national cartels cooperated in keeping the outsiders out of the market and they engaged in joint development projects. The cooperation between the Danish and the Swedish cement industries was important for the development of the industry, for example the world dominating Danish company FLSmidth & Co started out and developed through the cooperation.

The cooperation was important in both industries since it gave stability. The cooperation did not just reorganise the market, there was also exchange of ideas, technology and information. The cooperation was successful in both industries since they managed to adapt to changes while still continuing the cooperation.

Mesterværkerne, eliten og dem, der var flest af

Værdiopfattelser og blinde vinkler i fredningen af velfærdssamfundets boliger

AF SVAVA RIESTO OG RIKKE STENBRO

32 **A**rtiklen præsenterer en ny gennemgang af, hvilke boliger opført fra 1945 og frem, som er fredet. Hvis boliger er det og hvor ligger de? Mens loven siger, at fredning skal repræsentere befolkningens boligvilkår, viser artiklen, at de huse som er fredet fra perioden i realiteten tilhører en privilegeret gruppe bosat i Nordsjælland. Hvordan kan det være? Artiklen peger på nogle svar og efterspørger en bredere samfundsmæssig diskussion af fredning, fredningsværdier og demokrati.

I lighed med andre europæiske lande har Danmark indrettet institutioner som skaber en autoriseret historie om fortiden. Det sker blandt andet i museumsarbejde, i undervisning, samt i bygningsfredning, som denne artikel undersøger. Ideen om at historiske bygninger er et fundament for at forstå samfundets nutid og fremtid, er bredt forankret på tværs af det politiske spektrum.

Når bygninger bliver fredet, er det fordi, Slots- og Kulturstyrelsen på samfundets vegne anser dem som "håndgribelige vidnesbyrd om, hvordan man har bygget, arbejdet og levet" og de bliver tillagt "national betydning".¹⁾ Fredning er det mest restriktive redskab i en bred vifte af værktøjer, som det offentlige har til rådighed for bevaring af bygninger, landskaber og byggede miljøer. Fredninger griber, på linje med andre former for by- og landskabsplanlægning, ind i de fysiske omgivelser og bidrager konkret til, hvordan fremtiden skal se ud.

Ifølge loven om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer, er formålet med loven at værne ældre bygninger, "(...) der belyser bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling".²⁾ Denne artikel spørger til, hvilke historiske boligvilkår og hvilke træk ved samfundsudviklingen, der på nationalt niveau tillægges værdi i fredningens praksis. På den baggrund rejser den en diskussion af de værdiopfattelser, der mere eller mindre udtalt, ligger til grund for afgørelserne om bygningsfredning. Overlappende eller tilgrænsende bevaringsværdier, som administreres og beskyttes af andre bevaringsinstrumenter som fx kommune- og lokalplaner, er ikke fokus for denne artikel.

Artiklen har valgt at koncentrere sig om fredningen af boliger, som er opført efter 1945, fordi boligen var en væsentlig brik i

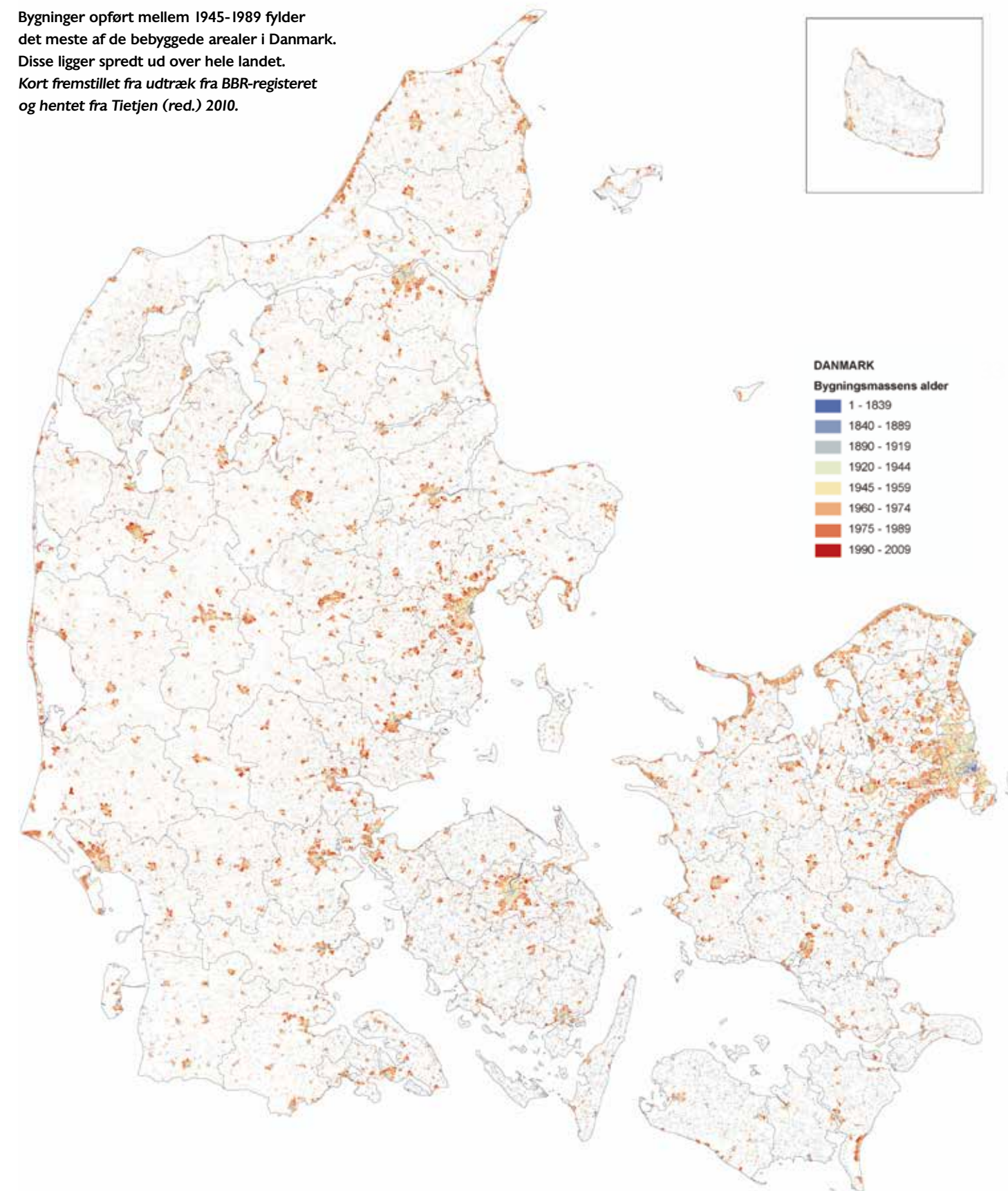
opbygningen af velfærdssamfundet, der fandt sted i denne periode. De fleste indbyggere i dagens Danmark bor således i huse, som er opført efter 1945, og de har personlige og kollektive erindringer knyttet hertil. Netop velfærdssamfundets boliger og byggede miljøer er aktuelle i bevaringssammenhæng i disse år, hvor disse bygninger gennemgår eller står overfor store fysiske ændringer i form af byfornyelse, renoveringer, tilpasning til nye livsmønstre og familieformer, klimatilpasning, energioptimering, nedrivning med mere. 85 % af de huse, hvor indbyggerne i Danmark bor i dag, er opført før 1980. De fleste i 1960'erne og 1970'erne.³⁾ Det er forventeligt, at disse mange boliger vil spille en større og større rolle i debatter om bygningsfredning og bæredygtig byudvikling i de kommende år.

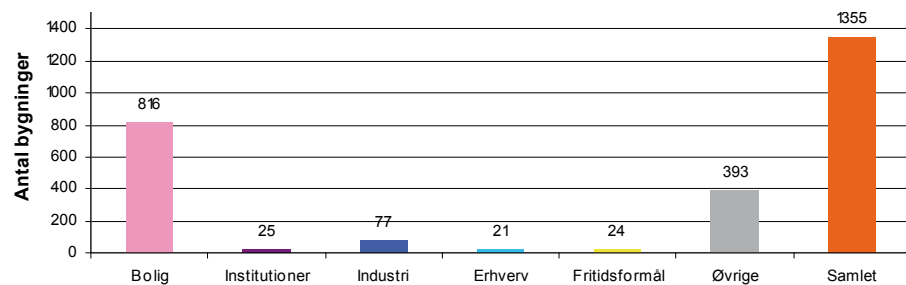
HVORDAN FOREGÅR BYGNINGSFREDNING?

I Danmark er bygningsfredning en løbende proces, hvor beslutninger beror på Slots- og Kulturstyrelsens vurdering og udvælgelse. Styrelsen freder bygninger, og gennemfører fredningssagerne. Det Særlige Bygningssyn er ministerens – og Slots og Kulturstyrelsens – rådgivende udvalg i spørgsmål om bygningsfredning og -bevaring. Fredningssager bliver forelagt for dette syn, som så udtaler sig om fredninger og om ændringer af fredninger. Det Særlige Bygningssyn har 13 medlemmer, som sidder 4 år ad gangen. De udpeges af kulturministeren efter indstilling fra institutioner og organisationer inden for det bygningskulturelle område. Ser man på udvalgets sammensætning over tid, har der i flere perioder, herunder i den seneste, været en overvægt af medlemmer med arkitektfaglig baggrund.⁴⁾ Alle borgere kan foreslå, at en bestemt bygning bliver fredet, men fredningen kan kun gennemføres, hvis forslaget bakkes op ved at Bygningssynet indstiller til dette.

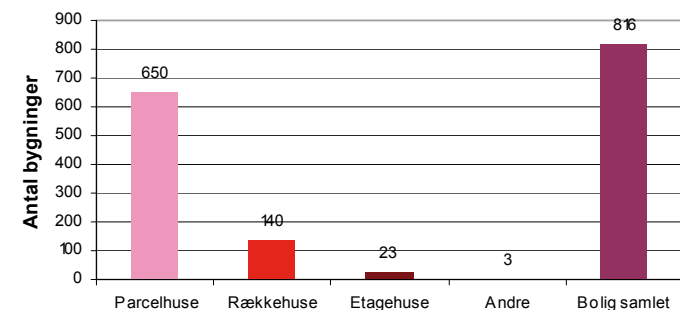
Græsrodsorganisationen Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har imidlertid en særlig lovfæstet rolle i bygningsfredning. Hvis denne forening stiller fredningsforslag for eksempel på baggrund af et forslag fra en borger, er Slots- og Kulturstyrelsen forpligtet til at indlede en fredningssag. Landsforeningen har i 2012 oprettet et særligt Udvalg for Nyere Tids

Bygninger opført mellem 1945-1989 fylder det meste af de bebyggede arealer i Danmark. Disse ligger spredt ud over hele landet. Kort fremstillet fra udtræk fra BBR-registeret og hentet fra Tietjen (red.) 2010.

Den eksisterende bygningsmasses fordeling på anvendelser opgjort i tusind for bygninger opført i perioden 1945-1989. Boligbyggeriet dominerer, men industribygninger og institutioner, dvs. kulturbygninger, bygninger til undervisning, sygehuse, daginstitutioner m.v. udgør også en meget stor bygningsmasse. Kilde: Udtræk fra BBR.

Boligbyggeriets fordeling på typer opgjort i tusind for bygninger opført i perioden 1945-1989. Kilde: Udtræk fra BBR.

Kort hentet fra Tietjen (red.) 2010.

34 Arkitektur, som har fokus på tiden efter 1940 og som har indsendt en række forslag om fredning af arkitektur og byggede miljøer.⁵⁾

Fredningerne sker ud fra indsendte fredningsforslag eller i forlængelse af undersøgelser af særlige fredningsemner, for eksempel velfærdssamfundets bygninger, som der har været fokus på i en betydelig række temagennemgange af styrelsen og andre aktører i de senere år.⁶⁾

Ifølge Bygningsfredningsloven er der to kriterier, som afgør, hvad der bliver fredet: væsentlig kulturhistorisk værdi og /eller væsentlig arkitektonisk værdi.⁷⁾ Dette er relativt åbne værdibegreber, som kan fortolkes forskelligt, hvad de da også er blevet, siden den første bygningsfredningslov blev vedtaget i 1918. Navnlig var der i 1970'erne en øget debat og et ønske om at udvide og forny bygningsfredningen, med andre ord netop de år hvor velfærdssamfundets opbygning kulminerede – en debat, som hang sammen med bredere diskussioner inden for både historie- og arkitekturfaget.

I det følgende vil vi etablere en ramme til at forstå boligudviklingen, sådan som den tog fart efter 1945 og dens relation til velfærdssamfundet. Dernæst vil vi vise de nybrud i historie- og arkitektursyn, som fandt sted i de samme år og spørge, hvordan disse diskussioner har sat et aftryk på bevaringsdebatten generelt, og specifikt på fredning af boliger fra velfærdssamfundet Danmark. Gennem kvalitative og kvantitative analyser af fredningslisten, vil vi aflede, hvilken fortolkning af fredningskriterierne listen er udtryk for. Målet er at bidrage til en diskussion af de – ofte udtalte – værdier, der ligger til grund for fredningsafgørelser, samt pege på paradokser og fremtidige udfordringer i mødet mellem bygningsfredning og velfærdssamfundets boliger. På den måde ønsker vi at rejse en samfundsmæssig debat om fredning, arkitektursyn, historie og demokrati.

BOLIGUDVIKLING I VELFÆRDSSAMFUNDET DANMARK EFTER 1945

Den langt overvejende del af Danmarks boliger stammer fra årene efter 1945, hvor der skete en eksplosion i boligbyggeriet. Som svar på befolkningsvækst, boligmangel og nye krav til bolig-

standarder i et moderne Danmark blev der i perioden 1945-89 bygget flere boliger end nogensinde før.⁸⁾ Disse boliger ligger spredt over hele Danmark, i storbyer, mindre byer og på landet. I 1947, da bolignøden var akut, oprettedes det første boligministerium, som er med til at vise, hvor vigtig bygge- og boligpolitikken var i etableringen af den danske velfærdsstat. Boligpolitikken stod ikke alene, men var snævert forbundet med andre indsatsområder såsom fordelingspolitik, socialpolitik og skattepolitik. Staten ansøede til boligbyggeri, både i privat og offentligt regi, gennem fradragsordninger, planlægning og regulering. Hensigten var, at få opført gode og billige boliger til flest muligt 'almindelige mennesker'.

De mange nye hjem fordelte sig i velfærdssamfundet særligt på to typer: 1) privatejede boliger, ofte opført som typehuse og 2) almene boliger, ofte opført som store helhedsplanlagte boligområder. Begge boligtyper var inden for økonomisk rækkevidde for en overvejende del af befolkningen, selv om de privatejede var dyrest. Både eneboligerne og de større boligbebyggelser var fra 1960'erne i stigende grad industrielt produceret montagebyggeri. Ved at bruge præfabrikerede og standardiserede byggeelementer og konstruktionsformer kunne man spare på omkostningerne til faglært arbejdskraft og materialer. Staten gav et incitament til at bygge i beton gennem Elementhusloven fra 1947, som sikrede statsstøtte til byggeri, der anvendte nye byggematerialer og eksperimenterede med nye konstruktionsteknikker. Boligministeriets montagecirkulære i 1960 satte fart i boligudbygningen gennem offentlig tilskud til elementbyggeri, et cirkulære, der gav fortrinsstilling til boligbyggeri, som reducerede behovet for faglært murerarbejdskraft.

I forlængelse af disse politikker blev der opført en kvantitativt enorm bygningsmasse. Udtræk fra BBR-registeret viser, at der mellem 1945 og 1989 blev opført mere end 800.000 boliger i Danmark.⁹⁾ Særlig fart tog boligudbygningen i den relativt korte periode mellem 1964 og 1978: Således er én ud af 4 boliger som findes i Danmark i dag, bygget i løbet af disse 14 vækstår.

Boligen blev i stor grad tænkt som den vigtigste byggesten i en større by- og landskabsudvikling, som skulle danne rammen om det moderne menneskes hverdagsliv i en ny og grøn by.¹⁰⁾

Dette skete i en historisk udvikling fra modeldannelse af nye boligtypologier i enkelte projekter efter 2. verdenskrig og i 1950'erne til realisering af de store projekter i 1960'erne og frem til oliekrisen og nedgang i byggeriet omkring 1974 til udbygning, ombygning, kritik og dannelsen af nye bymæssige modeller sådan som tæt-lav-bebyggelse fra 1975-1989.¹¹⁾ Helhedsplanlagte boligområder og parcelhuskvarterer blev planlagt og formgivet på en måde, som gav beboerne let adgang til skole, indkøb, bibliotek, fritidsanlæg, offentlig transport og bilfrie stisystemer. Udsigt og nærhed til parker, store grønne kiler og naturområder var centrale elementer i planlægningen, som ofte havde særligt fokus på børns behov.

Velfærdssamfundets bylandskaber er kendetegnet ved, at boligen var tænkt ind i en større sammenhæng, både fysisk og socialt og i flere tilfælde økologisk med sammenhængende vand- og parksystemer. Helhedstænkningen manifesterede sig på forskellig vis også i de lovændringer, som trådte i kraft i 1974 og 1977. Her udviklede arealplanlægningen sig til et omfattende system, hvor lokalplanen som den mest detaljerede plan skulle "passe til kommuneplanen", der igen skulle "passe til regionplanen, og være i overensstemmelse med landsplanredegørelsen".¹²⁾ Velfærdssamfundets boliger er dermed mere end bygninger i traditionel forstand, men ofte en uadskillelig del af et større velfærdslandskab, der undslipper enhver kategorisering i ét enkelt skalartrin. De kan sanses i kroppens skala, og er samtidig en del af lokale, regionale og nationale sammenhænge.¹³⁾

I de første årtier efter krigen var udviklingen kendetegnet ved at være udpræget top-down. Men fra og med 1960'erne kom der en stigende kritik af helhedsplanlægningens etiske implikationer, når den forvandlede til konkrete projekter. Kritikken førte til flere eksperimenter med inddragelse og mere fleksible planlægningsmodeller. Den offentlige arealplanlægning blev fra slutningen af 1970'erne åbnet op til et delvist decentralt system, hvor flere forskellige aktører blev sikret officiel indflydelse. Hvor ansvaret tidligere havde ligget hos staten, fik borgere og lokale kompetencer nu mulighed for at godkende visse plantype.¹⁴⁾ Planlægningen blev fra slut 1970'erne mere og mere anset som en vekselvirkning mellem lokale interesser og overordnede hen-

syn i et formaliseret og lovfæstet system, som er blevet ved med at udvikle sig til i dag.¹⁵⁾

De to fremherskende boligtyper var et produkt af forskellige politiske og økonomiske modeller. De helhedsplanlagte boligområder blev opført af selvstændige boligselskaber, der gennem statsstøtte kunne sætte en lavere husleje end markedet.¹⁶⁾ Allerede i 1947 fik kommunerne ret til at anvise 25% af de almene boliger til borgere med særlige behov.¹⁷⁾ Organiseringsformen og det forhold at de almene boliger ikke kun er for dem, der er mest trængende, men for alle, adskiller Danmark fra mange andre landes *social housing*.¹⁸⁾ Endvidere blev Danmarks almene boliger fra og med 1970'erne udviklet til et i international sammenhæng exceptionelt demokratisk system, hvor beboerne har en afgørende stemme i spørgsmål om renovering, bevaring og udvikling af deres boligområde.¹⁹⁾ I dag bor en femtedel af befolkningen i almene boliger,²⁰⁾ som alene af den grund må siges at være en væsentlig del af samfundsudviklingen og boligvilkårene i Danmarks nyere historie.

En endnu større del af befolkningen bor i de mange eneboliger, som blev bygget i velfærdssamfundet. Alene i perioden 1960-1980 blev der bygget ca. 450.000 nye parcelhuse, hvoraf hovedparten blev opført som standardiserede typehuse.²¹⁾ Typehuset er i dag den mest udbredte hustype i Danmark og er en populær boligform med en lang historie.²²⁾ Dets forløber var statslånslandet, som vil sige små enfamiliehuse, der er bygget efter den særlige statslånsordning fra 1938. I 1958 blev statslånspolitikken afviklet. Den blev erstattet af tre nye realkreditinstitutter, der i udgangspunktet kunne belåne 75% af anskaffelsessummen på et nyt hus.²³⁾ Muligheden for at trække renten fra i skat har siden da fungeret som en slags offentligt tilskud til parcelhusejerne, hvilket har været med til at øge boligformens popularitet.²⁴⁾ Disse fradragsordninger gjorde efterhånden ejerboligen så økonomisk fordelagtig, at folk som havde råd til at købe – og det havde de fleste, som var i arbejde – i stigende grad valgte denne model.²⁵⁾ Dette førte til en stor ændring i beboersammensætningen i den almene sektor fra 1970'erne og frem, som bidrog til stigmatiseringen af disse områder som socialt segregerede.²⁶⁾

36 ET HISTORIESYN I FORANDRING

Samtidig med velfærdssamfundets markante boligudvikling skete der væsentlige forandringer i synet på historie, særlig i 1960'erne og 1970'erne. Med baggrund i blandt andet efterkrigstidens post-strukturalistiske tænkning blev der i denne periode i de human- og samfundsvidenskabelige fag stillet nye spørgsmål om det magt-perspektiv, som historiskrivningen afspejlede. Der kom en ny bevidsthed om, at ikke bare politisk historie er politisk, men at al historie er skrevet fra et særligt perspektiv og dermed er politisk.²⁷⁾

Historikere begyndte på den baggrund at revidere den eksisterende faglitteratur, som ofte havde haft fokus på magthaver-nes perspektiv og at supplere og erstatte magthaverperspektivet med andre perspektiver gennem mikrohistorie, kvindehistorie, post-kolonial historie, arbejderhistorie, forbrydere og initia-tiver som nærværende tidsskrift. Denne revision optog også en ny politisk engageret generation af kulturbevidste unge i Dan-mark, fx Dea Trier Mørch, som i 1973 kom med opråbet:

*"Verdenskunsten viser os altid de øverste: guder, faraoer, præster, patricier, embedsmænd, konger, kejsere, fyrster, hær-førere og handelsmænd. Men hvad fortæller verdenskunsten om det arbejdende menneske, om de underste, om dem, der altid var flest af? Meget lidt."*²⁸⁾

Det udvidede historiesyn gjorde sig også gældende i muse-umssammenhæng. Med oprettelsen af nye museer som Arbej-dermuseet og Kvindemuseet fra 1980'erne, blev flere perspekti-ver på historien synlige på museerne, og en større bredde af be-folkningen repræsenteret med særlig fokus på tidligere margina-liserede grupper. Dertil kom en række kunstudstillinger med en lignende ambition; Vejle Kunstmuseums Hverdagsbilleder i 1974, Charlottenborgs Kvindeudstillingen i 1975 og Louisianas Børne-udstillingen i 1978.

NYE ARKITEKTUROPFATTELSE

Fra 1960'erne kom der indenfor arkitektfaget et lignende fokus på at rejse magtspørgsmål og at trække det frem, der tidligere havde været set på som lav-status, eller til og med afmontere

etablerede hierarkier mellem høj og lav. Diskussionerne hand-lede på dette tidspunkt også om at udvide forståelsen af hvad, værdifuld arkitektur er. Tidligere, i 1943, havde bl.a. kunst- og ar-kitekturhistoriker Nicolas Pevsner i sit standardværk Europæisk arkitekturhistorie skrevet ud fra præmissen:

*"Et cykelskur er en bygning, Lincolnkatedralen er et stykke arkitektur. (...) Betegnelsen arkitektur kan kun knyttes til byg-ninger med æstetiske kvaliteter"*²⁹⁾

Netop den præmis, som udelukker store dele af bygnings-massen, fordi der arbejdes ud fra et ophøjet arkitekturbegreb, er siden blevet forsøgt afmonteret igen og igen fra forskelligt hold. Således kom der i efterkrigstiden en ny opmærksomhed på bygningstyper, som ikke tidligere havde været regnet for arkitek-tur. Det var blandt andet skelsættende, at Museum of Modern Art (MoMa) med udstillingen *Architecture Without Architects* i 1964 fik arkitekturbegrebet til at handle om mere end vestlige, arkitekttegnede mesterværker.³⁰⁾ Kulturhistorikeren J.B. Jackson, som blev bredt læst blandt arkitekter og urbanister, rettede blikket på det amerikanske hverdagslandskab med dets tank-stationer, frikirker og moteller.³¹⁾ Jackson viste, at disse forstads-landskaber havde en værdi og historie i dets egen ret, om end de som alle andre landskaber også var præget af modsætninger og kontroverser. En lignende interesse for det vernakulære kan ses i Danmark, hvor tidligere professor på Kunstakademiets Arkitekt-skole, Steen Eiler Rasmussen i 1976, beskrev den den-gang unge selvbyggerby Christiania som et sted, hvis bygge- og boformer arkitekter kunne lære af.³²⁾ Et andet eksempel er Louisianaudstillingen *Alternativ Arkitektur* i 1977 blandt andet med projekter af Susanne Ussing og Carsten Hoff.³³⁾

1960'ernes og 1970'ernes pågående arkitektur- og historie-debatter var med til udvide det arkitektoniske genstandsfelt. Fra alene at handle om anerkendte arkitekters oprindelige ideer og mesterværker kan der fra 1960 og frem spores en voksende interesse for, hvad der sker, når en bygning eller et boligområde, er udført. Flere var optaget af, at se beboere som nogen, der bruger, kreativt forandrer og dermed er med til at skabe arki-tekturen i en uafsluttet proces.³⁴⁾ Man kan sige, at fokus i nogen grad blev flyttet fra afsender til modtager, fra værk til virkninger.

Synet på, hvis kulturhistorie det er relevant at fortælle, er blevet udfordret og udvidet gennem de seneste 50 år. For eksempel af Vejle Kunstmuseum, som i 1974 til udstillingen *Hverdagsbilleder* ikke bare bad udvalgte kunstnere, men også de bygningsarbejdere, som forud for udstillingen havde forestået en ombygning af museet, om at finde de hverdagsbilleder, som skulle vises. Kunstnerkollektivet Røde Mor producerede flere plakater til denne udstilling.

Af den enorme mængde boliger, som er opført efter 1945, har bygningsfredningen indtil nu haft fokus på en lille håndfuld villaer bygget af (og ofte for) arkitekter, der har fået en anerkendt position i faget. Her ses Arne Jacobsen og Jørn Utzon – de to, som har tegnet mere end 1/3 af de fredede boliger fra perioden.

Foto af Arne Jacobsen foran villaen Søholm i den fredede bebyggelse på Strandvejen i Klampenborg nord for København. Foto Willy Henriksen/Ritzau Scanpix.

Foto af Jørn Utzon med datteren Lin, foran egen villa i Hellebæk, som er fredet. Foto Aage Sørensen /Ritzau Scanpix.

38 Et væsentligt bidrag til denne udvikling kom fra arkitekterne Robert Venturi og Denise Scott-Brown, der i 1970 som noget helt nyt studerede forstadsområdet Levittown med ganske almindelige typehuse i forbindelse med et arkitekturkursus på Yale. Levittownanalysen, som senere blev bredt kendt i fagkredse, dokumenterer, hvordan beboerne har givet de ensartede typehuse et individuelt særpræg ved at opsætte hegn, hække, indgangsskilte, ekstra karnapper og så videre.³⁵⁾ Venturi og Scott Brown betragtede ikke dette som en forringelse af husets oprindelige arkitektoniske ideer, men tværtimod som en meningsfuld kulturel proces.

Et andet aspekt af det udvidede perspektiv på arkitekturen var den voksende interesse for by og landskab, som fra 1960'erne og frem var en vigtig del af modernismekritikken.³⁶⁾ De mest kendte danske bidrag til denne nyorientering kom fra psykolog Ingrid Gehl og arkitekt Jan Gehl, som introducerede begreberne 'bo-miljøer' og 'livet mellem husene' til en dansk og international debat fra 1971.³⁷⁾ Sammenfaldende med den store aktivitet i byggeriet i Danmark mellem 1965 og 1974,³⁸⁾ begyndte flere arkitekter, byplanlæggere, sociologer og andre fagligheder at rette et nyt fokus på sammenhængen mellem det byggede miljø og udfoldelsen af hverdagens sociale liv. De ønskede at skabe bedre uderum og byer i opposition til de nye byområder, der var anlagt siden 1950'erne. I den forbindelse introducerede de en række nye begreber som byøkologi,³⁹⁾ bysystem,⁴⁰⁾ gadens forarealer⁴¹⁾ og townscape.⁴²⁾ Ved at interessere sig for rumlige, æstetiske, urbane, økologiske og kulturelle relationer, proces, hverdagsmiljøer og tidsdybde, blev arkitekturdebattens fokus på den enkelte bygning som sluttet 'værk' udvidet med modernismekritikken.

Dette skift af fokus fra sluttede arkitektoniske værker til relationer – i tid, rum, socialt og økologisk – er sidenhen fortsat og øget. I flere grene af arkitekturens teori, historie og praksis er det normative æstetikbegreb, som har fokus på skabers intentioner og det enestående værk i en tilnærmet ideel tilstand, således blevet afløst af et relationelt æstetikbegreb, der bl.a. kan rumme det almindelige og hverdagslige og anerkender landskabelige og andre rumlige sammenhænge, brugere og forandring.⁴³⁾

NYE BEVARINGSOPFATTelser

De nye historie- og arkitekturopfattelser smittede af på bygningsbevaring- og fredning – både lokalt, nationalt og internationalt.⁴⁴⁾ Ser vi på dansk bygningsfredning er det interessant, hvordan lovteksten blev diskuteret og udvidet i de samme år. I 1966 blev kriteriet "kunstnerisk værdi" omdøbt til "arkitektonisk værdi" for at flytte fokus fra den kunstneriske ide og hen på en bredere forståelse af arkitekturen.⁴⁵⁾

Sammenfaldende med de mange by-saneringer og den hurtige fart, som nybyggeriet skød op med i 1960'erne og de tidlige 1970'ere, voksede den offentlige interesse for historie og bygningsbevaring. Flere borgere, aktivister og lokalforeninger begyndte at kæmpe for at beholde deres historiske gadeforløb og bycentre.⁴⁶⁾ Den store revision af bygningsfredningsloven, som kom i 1979, rettede også et større fokus på bygningers omgivelser og på byplanmæssige spørgsmål end tidligere.⁴⁷⁾

En anden vigtig lovændring var, at bygninger ikke længere skulle være 100 år for at komme i betragtning til fredning. Der blev åbnet for en undtagelsesbestemmelse, hvor der 'under særlige omstændigheder' kunne fredes yngre bygninger.⁴⁸⁾ I 1978, under debatterne op til lovændringen kom der sågar et forslag fra folketingets talerstol om at frede de den gang helt nye by- og boligområder Brøndby Strand (bygget 1969-1974) og Albertslund (antagelig Albertslund Syd bygget 1963-1968). Forslaget kom fra Arne Bjerregaard (KrF), som mente, at disse nye by- og boligområder i fremtiden ville være kulturhistorisk interessante.⁴⁹⁾ Dette skete i en tid, hvor de store nye betonbebyggelser med deres radikalt nye rumlige og materialemæssige fremtoning vagte stor offentlig interesse, og hvor en stigende kritik, som havde været formuleret i faglige sammenhænge, begyndte at komme til syne i den brede offentlighed.⁵⁰⁾ Derfor er det interessant at en borgerlig, nordjysk politiker med indremissionsk baggrund anså netop to almene boligområder opført i den store-skala og i beton som signifikante kulturhistoriske udtryk.

I forbindelse med Folketingets behandling af lovforslaget blev miljøminister Ivar Nørgaard (S) spurgt, hvordan arbejderbevægelsen var repræsenteret igennem bygningsfredning. Til det svarede ministeren, at der med ændringerne i fredningsloven, sær-

lig ophævelsen af 100-årsgrænsen blev "åbnet mulighed for i de kommende år at frede flere bygninger med tilknytning til arbejderbevægelsen" og "yngre bebyggelser af tilsvarende karakter (...). Han argumenterede videre at "Blandt andet rummer det sociale boligbyggeri bebyggelser, der har haft afgørende indflydelse på senere boligbyggeri og vor boligtradition i det hele taget (...)".⁵¹⁾

Nørgaards udmelding og ændringen af loven førte imidlertid ikke til, at nogle de større almene boligbebyggelse blev fredet. Det er heller ikke sket indtil videre, selv om der nu i seks år har foreligget indsendte (men endnu ikke behandlede) forslag om at frede almene boligbyggerier fra perioden, indsendt af Landforeningen for By- og landskabskultur.⁵²⁾

Selvom de almene boliger indtil videre er gået ram forbi i fredningssammenhæng, afspejler de fredninger, der blev foretaget i 1970'erne-, 1980'erne og 1990'erne en vilje til at repræsentere større dele af befolkningens boligvilkår, i tråd med det udvidede historiesyn, som ville favne større dele af befolkningen end den økonomiske og politiske elite. Det gælder, fredningen af ældre boliger som landarbejderhuse, arbejderboliger og fattiggårde fra 1800-tallet.⁵³⁾ Der blev i samme periode fredet enkelte bygninger fra arbejderbevægelsens nyere historie. Folkets Hus (nu VEGA) på Enghavevej i København (fredet 1996) blev sammen med Arbejdernes Forsamlingsbygning (det nuværende arbejdermuseum) i Rømersgade i København (fredet 1981), begge under Socialdemokratiske regeringer.

Miljøminister Svend Auken (S), der fremhævede fredningen af VEGA, var også en afgørende figur i forhold til at udmønte en mere inkluderende og helhedsorienteret bevaringstænkning, der kan forstås i lys af tidens begyndende relationelle arkitekturopfattelser, som ville flytte fokus væk fra det enkeltstående værk. I en kronik fra 1994 introducerer han således begrebet kulturmiljø, som efterfølgende skulle komme til at sætte et afgørende præg på både bevaringsdiskussionerne og miljøpolitikken.⁵⁴⁾ Med vedtagelsen af en ny bygningsfredningslov og en lov om oprettelse af regionale faglige kulturmiljøråd i 1997, blev begrebet for alvor omsat til praksis. Planstyrelsen udgav fra 1991 Kommuneatlaser, som introducerede SAVE-systemet (Survey of Architectural

39 Values in the Environment), der satte fokus på bevaringsværdier med lokalt udgangspunkt, hvilket medførte et øget fokus på almindelige bygninger, forholdet mellem topografi og bystruktur og kulturhistorie.

De mange ændringer og udvidelser i synet på fredning og bevaring viser, at de tre kriterier – kulturhistorisk værdi, arkitektonisk værdi og miljømæssig værdi – kan fortolkes forskelligt og tage farve af fremherskende politiske synspunkter. Med efterkrigstidens bestræbelser på at udvide synet på historie, arkitektur og bygningsfredning in mente, vil vi nu gå videre til en nærlæsning af, hvad der aktuelt er fredet, når vi ser på boliger, som er bygget efter 1945.

ANALYSE AF FREDNINGSLISTENS BOLIGER FRA 1945 - I DAG

Der er ca. 9.000 fredede bygninger i Danmark.⁵⁵⁾ En betragtelig del af dem er privatejede, og mange af dem er boliger. Fredningslisten er ikke organiseret efter anvendelse, men vi har gennemgået den og fundet de ejendomme, som blev opført med primært boligformål efter 1945.⁵⁶⁾ Det drejer sig om 27 ejendomme, som både tæller eneboliger, rækkehuse, sommerhuse, gårdhuse, en etageejendom, et kollegium og et plejehjem. Fredningsbeskrivelserne og den begrundelse, der er blevet givet for fredningen, er af varierende længde og detaljeringsgrad.

Set i forhold til den enorme mængde af boliger, der er opført i den periode vi ser på, er antallet af fredede ejendomme beskedent. En vigtig grund til dette er at den danske bygningsfredningslov efter revisionen i 1997 – i modsætning til for eksempel Norge – har en 50 års grænse, således at bygninger ældre end 1969 i dag i princippet stadig er udelukket, hvis ikke der er særlige omstændigheder.

Den første gang staten fredede boliger, som var bygget efter anden verdenskrig, var i 1986. Her blev de af Arne Jacobsens tegnede bygninger ved Strandvejen i Gentofte fredet. Den senest fredede bolig fra velfærdssamfundet er Kågaard på Langeland, der blev opført lige efter krigen og fredet i 2012. Det er den eneste bolig fra perioden på fredningslisten, som ikke har en kendt

arkitekt bag og det er samtidig den eneste, som ligger i et af landets udkantsområder. På listen finder vi boliger fra 1940'erne og op til den yngste, som er arkitekt Knud Holschers egen Villa på Paradisvænget i Rudersdal Kommune fra 1972.

Blandt de fredede boliger fra perioden ses en markant overvægt af villaer og sommerhuse.⁵⁷⁾ Enkelte rækkehuse er fredet og et par etagebyggerier. Der er ingen fredede boligområder eller typehuse på listen. Og vi finder heller ingen andre eksempler på boliger i relation til større velfærdslandskaber og helhedsplanlægning. Dette til trods for at der siden de nævnte diskussioner i folketingsalen i 1970'erne har været flere tilløb hertil, og at der også har været fremsat konkrete forslag til fredninger.

Blandt de boliger, som er fredet, er der nogle få, som er opført med eksperimenterende materialer og teknikker.⁵⁸⁾ Langt de fleste er dog opført med traditionelle bygningsmaterialer som tegl eller træ. Beton er kun i enkelte tilfælde eksponeret i de fredede bygningers facader, men er i nogle tilfælde anvendt i konstruktionsmæssig sammenhæng fx til etagedæk.

Med undtagelse af én er de boliger fra perioden, som er fredet, tegnet af arkitekter, der allerede har fået en anerkendt status i arkitekturhistorien. Langt de fleste af disse er mænd, på nær to kvinder, som har tegnet boligerne sammen med deres ægtefæller; Hanne Kjærholm og Eva Koppel. Ti af bygningerne, dvs. over en tredjedel, er helt eller delvist tegnet af de to mest berømte arkitekter fra perioden: Arne Jacobsen og Jørn Utzon.⁵⁹⁾ Otte af de fredede boliger, eller 30 %, er huse, arkitekterne har tegnet til sig selv, mens andre af de fredede boliger er opført til bygherrer, der må siges at tilhøre samfundets elite.⁶⁰⁾ Vilhelm Wohlerts anneks til Niels Bohrs sommerhus, er et eksempel på dette, ligesom Eva og Niels Koppels hus til Ingeniør Varming. Overvejende drejer det sig i denne fredningskategori om arkitekttegnede eneboliger. Flere af dem har opnået en høj position i arkitektkredse, og er hyldet og portrætteret i både danske og internationale publikationer som del af en kanon. Således er for eksempel ni af de fjorten eneboliger, som den amerikanske arkitekt og skribent Michael Sheridan portrætterer i bogen *Mesterværker*, nu fredet.⁶¹⁾

Når vi kortlægger udvalget af fredede bygninger fra velfærds-samfundet, viser der sig også en markant geografisk overvægt på Hovedstadsområdet, særlig Nordsjælland. Kun to af de fredede boligejendomme ligger udenfor Sjælland. Sammenholder vi med et kort over befolkningens uddannelsesniveau, kan vi se en tydelig sammenhæng. Der er stort set kun fredet boliger der, hvor de mest veluddannede i samfundet bor.

Et tredje gennemgående træk er, at der er fredet forsvindende lidt fra den periode, hvor byggeriet toppede vækstkurven. Fra vækstårene, 1964-1978, hvor en ud af fire danske boliger i dag er bygget, er kun fem fredet.⁶²⁾

Det viser sig, at udvalget af boliger fra tiden efter 1945, som i dag er fredet, i udpræget grad er orienteret hen imod det unikke, snarere end at afspejle det almindelige eller typiske. Dette er bemærkelsesværdig med tanke på fredningslovens formål om at belyse *"bolig-, arbejds-, og produktionsvilkår og andre væsentlige træk af den samfundsmæssige udvikling"*.⁶³⁾ De to mest almindelige boligtyper i Danmark, de almene boligbebyggelser og typehusene, er i dag fraværende på listen. Dette indebærer, at samfundsmæssige forandringer, såsom den store udbygning af boliger i velfærdssamfundet Danmark, boligpolitik, oprettelsen af plansystemet, boligens rolle i by- og landskabsplanlægningen, samt periodens materialemæssige landvindinger, ikke eller kun i meget begrænset grad – er repræsenteret i fredningen af boliger. Det samme gælder de boligformer, som har tegnet hverdagslivet, personlige og kollektive historier, for de dele af befolkningen, som ikke tilhører eliten. Geografisk er udvalget snævert, selv om boligudbygningen i perioden ses over hele landet. Skalamæssigt er der altovervejende fokus på enkeltstående bygninger snarere end større områder, velfærdslandskaber og plansammenhænge. Hertil kommer, at der ikke er noget, som tyder på at fordelingen er mindre skæv blandt andre bygningstyper som f.eks. produktionsbygninger, som vi ikke har set på i denne sammenhæng.

Den systematiske gennemgang, vi her har præsenteret, peger på et misforhold mellem fredningslovens formål og den måde, som den forvaltes på. Det er fristende at sige, at enten skal lovtæksten revideres eller også skal praksis.

DISKUSSION

Dansk bygningsfredning er ikke uberørt af 1960'ernes og 1970'ernes politisk motiverede historiekritik. Selv om der stadig er flere herregårde, end arbejderboliger og gårdlokummer på fredningslisten, kan vi se, at den bygnings-, kultur- og samfundshistorie, som fortæles gennem fredning, langsomt er blevet udvidet i perioden 1960 til i dag. I hvert tilfælde når vi ser på ældre boliger. Men når det kommer til boliger opført efter 1945, synes udpegningerne ikke i nævneværdig grad at være påvirket af disse historiefaglige strømninger.

Set som kulturhistorisk fortælling er fredningslistens udvalg af boliger opført efter 1945 elitær. Den siger primært noget om boliger beliggende i et geografisk afgrænset område, tegnet af en lille gruppe arkitekter. Det er paradoksalt, når det netop handler om en historisk periode, i hvilken der blev bygget flere boliger end før, for både høj og lav i by og på land, og hvor måden at leve på, og indbyggernes kulturbaggrund blev mere mangfoldig end nogensinde. Fredningen af Kågård i 2012, et stuehus med avslænger beliggende på Langeland, tegnet af en ukendt arkitekt, kan dog læses som en begyndelse på en mere pluralistisk opfattelse af periodens boligvilkår.⁶⁴⁾

Det nybrud, der er sket siden 1960'erne hen imod en udvidet, relationel og dynamisk arkitekturopfattelse, er ikke afspejlet i fredningen af boliger opført efter 1945. Til trods for at et hierarkisk og værkorienteret syn på, hvad der kan regnes som arkitektur (og hvad der ikke kan) passer dårligt på den udvikling, som ellers præger efterkrigstidens udvikling af byer, landskaber og bygninger.⁶⁵⁾

At velfærdsstatens byggede miljøer og bygninger er underrepræsenteret gennem fredning, har i flere år været påpeget af fagfolk indenfor det kulturarvsfaglige felt.⁶⁶⁾ I 2008 lancerede Kulturarvsstyrelsen velfærdssamfundets bygninger som nyt satsningsområde og udgav en publikation. I denne pointerede historiker Poul Sverrild at *"de arkitekturhistoriske vurderinger og fredninger af ikoniske bygninger som allerede er lavet i forhold til denne tids bygningsmasse (...) bør følges af udpegning af byggerier, som også rummer den nok så væsentlige teknologiske, sociale og demokratiske historie"*.⁶⁷⁾ Mere end 10 år efter denne kritik, kan vi se, når det gælder boliger, at en sådan opfølgende korrektion endnu ikke er sket.

En beslægtet diskussion har handlet om, hvordan 'arkitektoniske' og 'kulturhistoriske værdier' bliver vægtet i udpegninger af bygningskultur og kulturmiljøer.⁶⁸⁾ Blandt andet har etnologen Peter Dragsbo efterlyst en større tværfaglighed, således at arkitektoniske, etnologiske, kunst- og naturhistoriske værdier bliver ligestillet, når bevaringsværdier udpeges og formidles.⁶⁹⁾ I forlængelse heraf har historikeren Morten Pedersen bemærket, at sammensætningen af medlemmer af Det Særlige Bygningssyn spiller en rolle, da der ofte, som i hans egen periode som medlem (2011-2014), har været flere arkitektfaglige repræsentanter, end kulturhistoriske.⁷⁰⁾ Det er relevant fortsat at have fokus på sammensætningen af Det Særlige Bygningssyn, ikke bare med hensyn til den repræsenterede faglighed, men også medlemmernes alder, køn, samt kulturelle og geografiske tilknytning. Ligeledes efterlyser vi en diskussion af synets mandat og medlemmernes arbejdsvilkår, som har betydning for hvilket vidensgrundlag, de kan bruge som udgangspunkt for beslutninger. Det samme gælder Landsforeningen for By- og Landskabskulturs, som i de senere år har forsøgt at skabe opmærksomhed på emnet og som konkret har foreslået boliger og andre bygninger og anlæg fredet. Hvis fredningens formål fortsat skal være at belyse 'væsentlige træk ved den samfundsmæssige udvikling', er det nødvendigt at der bliver afsat flere ressourcer til området, og at ansvaret bliver løftet af det offentlige og andre aktører i en transparent samfundsdebat, som involverer borgere og lokale aktører.

Endvidere synes det nødvendigt, at fredningssystemet arbejder med alternative opfattelser af, hvordan 'arkitektoniske værdier' (herunder landskabsarkitektoniske) defineres, for og af hvem. Det kanoniske perspektiv, i hvilket man mest er optaget af enestående værker og berømte skabere, kan med fordel suppleres med andre perspektiver, som for eksempel belyser relationer mellem menneske og miljø, det typiske og almindelige, forholdet mellem boliger, planlægning og politik, alternative boformer, marginaliserede samfundsgrupper, hverdagsliv og boligens rolle i de større bylandskaber.

Bygningsfredningsloven er, som navnet tilsiger, særlig orienteret mod bygninger. Det sætter i sig selv et særligt fokus (og mulige skyklapper). Sproget man bruger er sammen med de

Udvalget af fredede bygninger fra efterkrigstiden har en markant geografisk overvægt på Nordsjælland. I dag er der stort set kun fredet boliger fra perioden fra 1945 der, hvor de mest veluddannede bor, dvs. i de få kommuner, hvor flere end 35% af alle indbyggere mellem 25-69 år har en høj videregående uddannelse.

Grafik af Jovana Pavic og forfatterne baseret på udtræk fra fredningslisten, samt Danmarks Statistik.

42 lovmæssige rammer og forvaltningens praksis, med til at sætte begrænsninger for hvad, der kan tænkes. Som det er i dag, er fredning mest rettet mod bygninger og arkitektoniske værker, snarere end relationer, landskaber, hverdagsliv og historiske kontekster. Det rejser spørgsmålet om hvorvidt bygningsfredning ville give mening med et relationelt og dynamisk arkitekturbegreb, og hvis ja- hvordan ville fredning så se ud?

I de senere år har vi set en stigende interesse for bevaring og fredning, også udenfor traditionelle bevaringsfaglige miljøer. Unge borgere er gået på gaden i et forsøg på at frede Slagtergårdene på Vesterbro i København og de har engageret sig mod nedrivning af boligområder gennem foreningen Almen Modstand.⁷¹⁾ Strandengen på Amager Fælled blev efter et massivt folkeligt pres friholdt for bebyggelse grundet de tilskrevne naturværdier.⁷²⁾ Disse sager har handlet om traditionelle bevarings- og fredningsværdier, men også om hvem, der har ret til byens rum. Det ligger i dag udenfor bygningsfredningens mandat at benytte sådanne argumenter, men de fremstår ikke desto mindre som vigtige for mange borgere. Skal fredning i fremtiden yde en mere eksplicit modstand mod kortsigtede planer ved at argumentere med økologiske, sociale og kulturelle værdier?

Aktionerne for at bevare Slagtergårdene og andre aktuelle diskussioner om fredning, er ofte præget af en generel stemning af, at det haster.⁷³⁾ Sagerne når offentlighedens lys, når bulldozere eller byggeplaner nærmer sig, og diskussionen bliver derfor ofte taget som enkeltsager. Også i forvaltningen bliver frednings-sager tit behandlet som enkeltsager, og man kan efterlyse et mere overordnet sigtet og en mere principiel diskussion. Som vi har eksemplificeret her, kan helikopterperspektiver på fredning være med til at vise skævrindinger og blinde vinkler og synliggøre underliggende prioriteringer, som kan stilles til diskussion. Endvidere kan strategiske og analytiske blikke bidrage til en bredere offentlig diskussion om, hvad samfundet vil med fredning. Hvor relevant er fredning i et nutidig pluralistisk samfund? Hvem fredes der for og baseret på hvilke værdier? Gennem en bred debat bliver bygningsfredning synlig som en politisk aktivitet, som ikke beror på absolutte værdier, men på kulturelle forestillinger, som kan og bør diskuteres.

Litteratur

Henrik Gutzon Arsen og Andres Lund Hansen, 'Commodifying Danish housing commons', *Geografiska Annaler: Series B, Human* 2015.

Svend Auken, Miljøpolitikens 3. dimension, kronik i *Politiken*, 13. juli 1994.

Finn Barnow, *Om Bysystemer og byarkitektur*, København: Kunstakademiets Arkitektskole 2000.

Nicolas Bourriaud, *Relational Aesthetics*. Dijon: Les presses du réel, 2002.

Philippe Boudon, *Lived-in-Architecture. Le Corbusiers Pessac Revisited*, Cambridge: Lund Humphries 1972.

Claus Bech-Danielsen, *Økologien tager form: Byøkologi, æstetik og arkitektur*, København: Statens Bygeforskningsinstitut, 1998.

Philippe Boudon, *Pessac de Le Corbusier*, Dunod 1969.

Jannie Rosenberg Bendsen, *Rammer for udvikling. Almene boligbebyggelsers bevaringsværdier*, København: Landsbyggefonden 2017.

Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen, *Fredet - Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, København: Strandberg Publishing 2018.

Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen (red.), *1940'erne og 1950'ernes murede boligbebyggelser - Bygningskultur og bevaringsværdier*, København: Realdania, Landsbyggefonden og Grundejernes Investeringsfond 2015.

Nicolaus Bourriaud, *Esthétique relationnelle*, Dijon : Presses du réel, 1998.

Charlotte Bundgaard, *Montagepositioner - en nytænkning af industrialiseret arkitektur*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag 2011.

Ellen Braae, *Velfærdslandskaber og Fællesskaber*, i Lotz et al (ed.) *Form til Velfærd*, København: Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 2017.

Ellen Braae, Svava Riesto, Henriette Steiner, Anne Tietjen, *Welfare landscapes of post-war mass housing Open spaces of Danish social housing estates reconfigured*, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).

Poul Bæk Pedersen: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990. Container og urbant raster*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2005.

Kenny Coopers (red.), *Use Matters. An alternative history of architecture*, London: Routledge 2013.

Gordon Cullen, *The Concise Townscape*, London: London Architectural Press 1961.

Peter Dragsbo, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2008.

Arne Gaarmand, *Dansk Byplanlægning 1938-1992*, København: Arkitektens Forlag 1993.

Ingrid Gehl, *Bo-Miljø*, København: SBI-Rapport 71, 1971.

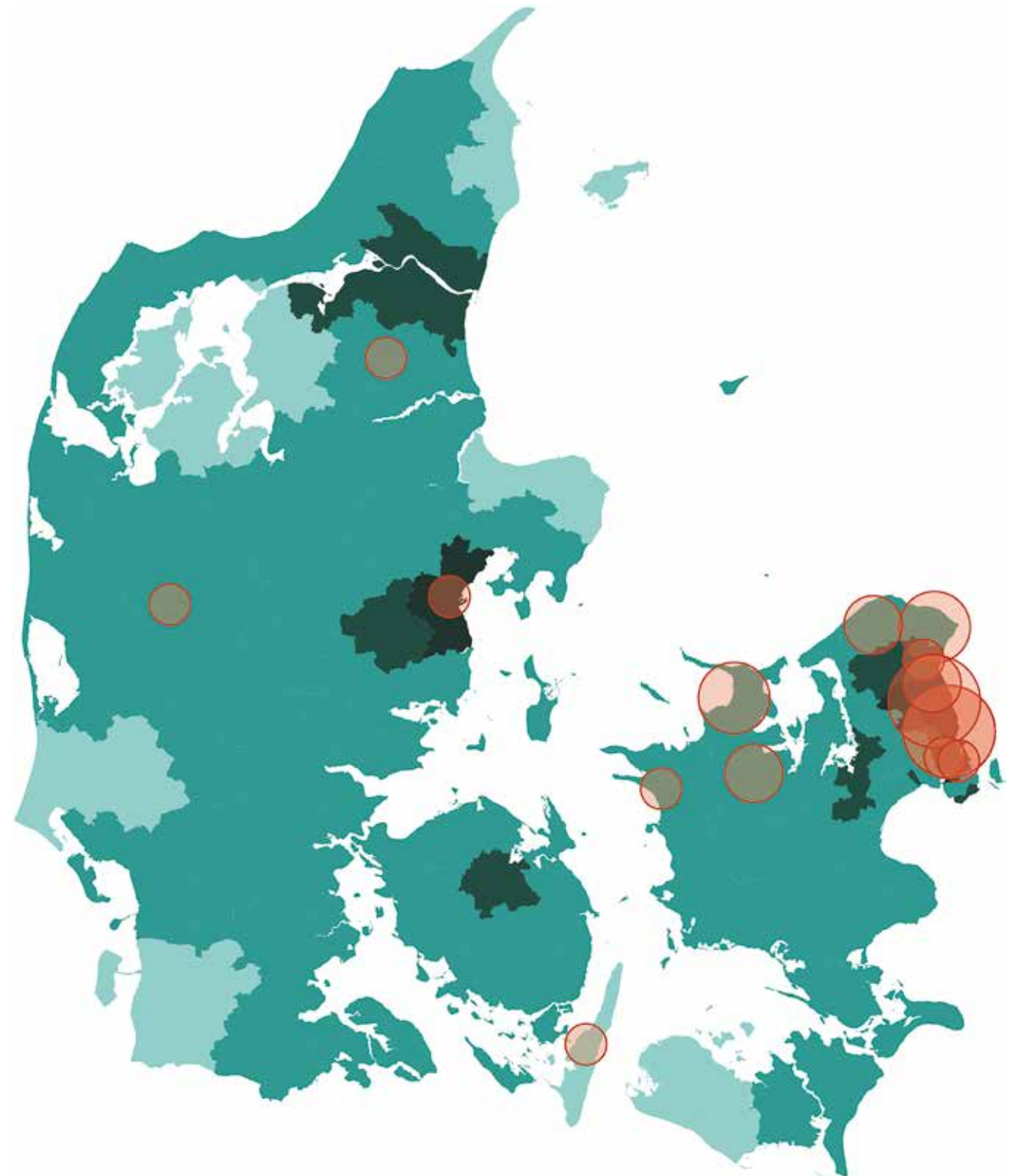
Jan Gehl, *Livet mellem husene: udeaktiviteter og udemiljøer*, København: Arkitektens forlag 1971.

Simon Gunn: *History and Cultural Theory*, Harlow: Pearson Education Limited 2006.

Malene Hauxner, *Med himlen som loft*, København: Arkitektens Forlag 2002.

Mikkel Høghøj: The emergence of 'concrete slum' in Denmark in the 1970s and 1980s, in , in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).

John Brinkerhoff Jackson: *Discovering the Vernacular Landscape*, London/ New Haven: Yale University Press 1984.

Andel indbyggere med høj videregående uddannelse (25-69 år) pr kommune

Antal fredede boliger opført efter 1945 pr kommune

Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes and Eva Stegmeijer, Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning, *European planning studies*, 25 (9), 2017, s. 1654-1672.

Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective, *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 255–263.

Louisiana Revy, *Alternativ arkitektur*, 17/3, 1977.

Jonas Møller og Olaf Lind, *Alle tiders parcelhuse*, København: Gyldendal 2014. Dea Trier Mørch, *Politisk Kunst*, Marxistiske Hæfter 20, København: Clarté 1973

Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens forlag 1984.

Morten Pedersen, *At værne landets ældste bygninger, Fabrik og Bolig 2014*, s. 54-61.

Nicolas Pevsner, *Europas Arkitekturhistorie. En oversigt*, København: Politikens Forlag 1990 (udgivet første gang på engelsk i 1943).

Pontoppidan, Grethe (red.), Særnummer om Fredning af Enfamiliehuse efter 1945, *By og Land* nr. 123, juni 2019.

Steen Eiler Rasmussen, *Omkring Christiania*, København: Gyldendal 1976. Svava Riesto og Anne Tietjen, Planning with Heritage. A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory, *Routledge Companion to Landscape Architecture Research*, Ellen Braae; Henriette Steiner (red.), London: Routledge, 2018.

Svava Riesto, *Biography of an Industrial Landscape. Carlsberg's urban spaces retold*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

Natalia Anna Rogaczewska et al (red.), *At huse alle*, København: BL Danmarks almene boliger 2015.

Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects, an introduction to non-pedigreed architecture*. Museumskatalog. New York: The Museum of Modern Art 1964.

Michael Sheridan, *Mesterværker – enfamiliehuset i dansk arkitekturs guldalder*, København: Strandberg Publishing 2011.

Rikke Stenbro, *Beton og Bevaring, Arkitekten 2/2017*.

Rikke Stenbro, *Beton og Bevaring II, Arkitekten 6/2017*.

Rikke Stenbro og Svava Riesto, Beyond the scope of preservation? On the life and potential national heritage protection of early Danish and Norwegian mass housing, *Nordisk Kulturpolitisk Tidsskrift* 2014: 17

Poul Sværrild, *Velfærdssamfundets bygninger*, København: Kulturarvsstyrelsen 2008.

Tornaghi og Knierbein, *Public space and relational perspectives*, (eds.). London: Routledge 2015.

Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningskultur 1945-1989. På sporet af velfærdsforstadens bevaringsværdier*, København: Dansk Bygningsarv 2010. Inger Vaaben, *Omkring dansk landsplanlægning, 1970-1990, Dansk Byplan-historisk Skriftserie* nr 70, København: Dansk Byplanlaboratorium, 2012.

Udvalget om Bygningsbevaring, *Rapport om bygningsbevaring*, Kulturministeriet og Kulturstyrelsen 2009.

Fredningslove og fredningsdokumenter

Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Grenhusene*, August 2013.

Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Bellahøj*, Marts 2013.

www.slks.dk/omraader/kulturarv/bygningsfredning (2019-06-21).

Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer; jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. <https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=199864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197> (2019-08-08).

Fredningsstyrelsen: *Bygningsfredningsloven, lov nr 213 af 23-5-1979, forarbejder, folketingsbehandling samt andet materiale vedrørende loven* (1981).

Noter

- 1) www.slks.dk/omraader/kulturarv/bygningsfredning (2019-06-21). Lovens fulde navn er: Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer. I det følgende vil vi for læsbarhedens skyld bruge det gængse mundtlige navn Bygningsfredningsloven.
- 2) Dette står i kapitel I, § 1 i den aktuelle *Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer*; jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. (<https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=199864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197> (2019-08-08))
- 3) [http://denstoredanske.dk/Mad_og_bolig/Bolig/Boligforhold/Danmark_..._boligforhold\(2019-11-19\)](http://denstoredanske.dk/Mad_og_bolig/Bolig/Boligforhold/Danmark_-_boligforhold(2019-11-19))
- 4) Bendsen og Morgen 2018, s.345
- 5) Se <https://bygogland.dk/fredning/> (2019-11-19). Det skal her oplyses, at den ene af artiklens forfattere sidder i dette udvalg.
- 6) Nyere tematiske gennemgange i relation til bevaring eller fredning af boliger efter 1945 er Poul Sværrild, *Velfærdssamfundets bygninger*, København: Kulturarvsstyrelsen 2008; Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningskultur 1945-1989. På sporet af velfærdsforstadens bevaringsværdier*, København: Dansk Bygningsarv 2010; Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen (red.), *1940'erne og 1950'ernes murede boligbebyggelser – Bygningskultur og bevaringsværdier*, København: Realdania, Landsbyggefonden og Grundejernes Investeringsfond 2015; Jannie Rosenberg Bendsen, *Rammer for udvikling. Almene boligbebyggelsers bevaringsværdier*, København: Landsbyggefonden 2017. Endvidere en temagennemgang af Efterkrigstidens villabyggeri 1945-1970, som blev forelagt Det Særlige Bygningssyn i 2005, se Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens A. Morgen, *Fredet - Bygningsfredning i Danmark 1918-2018*, København: Strandberg Publishing 2018, s. 226. Senest har Arkitektskolen i Aarhus med støtte fra Realdania gennemført en vurdering af 'arkitektoniske kulturarvsverdier' af 15 almene boligområder, som er på Ghettoisten, i juni 2019 og Udvalget for Nyere Tids Arkitektur udgivet dette tidsskrift: Pontoppidan, Grethe (red.), Særnummer om Fredning om Enfamiliehuse efter 1945, *By og Land* 123, Juni 2019
- 7) Lov om Bygningsfredning § 3.
- 8) Anne Tietjen (red.), *Forstadens Bygningskultur 1945-1989. På sporet af velfærdsforstadens bevaringsværdier*, København: Dansk Bygningsarv 2010, s. 40
- 9) Tietjen (red) 2010 op.cit., s. 40.
- 10) Se bl.a. Arne Gaarmand, *Dansk Byplanlægning 1938-1992*, København: Arkitektens Forlag 1993; Malene Hauxner, *Med himlen som loft*, København: Arkitektens Forlag 2002, Ellen Braae, *Velfærdslandskaber og Fællesskaber*, i Lotz et al (ed.) *Form til Velfærd*, København: Kunstakademiets Arkitektskoles Forlag, 2017 s. 34-49, Tietjen 2010 op.cit.

11) Tietjen ed. 2010, s. 17-34 og Poul Bæk Pedersen: *Arkitektur og plan i den danske velfærdsby 1950-1990. Container og urbant raster*, Aarhus: Arkitektskolens Forlag, 2005; Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens Forlag 1984.

12) Lands- og regionplanloven og lov om regionplanlægning i Hovedstadsområdet blev vedtaget i 1973 og trådte i kraft den 1. april 1974. Lov om kommuneplanlægning blev vedtaget i 1975 og trådte i kraft den 1. februar 1977. Inger Vaaben "Omkring dansk landsplanlægning, 1970-1990" *Dansk Byplanhistorisk Skriftserie* nr 70, København: Dansk Byplanlaboratorium, 2012, s. 13.

13) Ellen Braae, Svava Riesto, Henriette Steiner, Anne Tietjen, Welfare landscapes of post-war mass housing Open spaces of Danish social housing estates reconfigured, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press)

14) Gaardmand, s. 190

15) Gaardmand s. 193.

16) Natalia Anna Rogaczewska et al (red.), *At huse alle*, København: BL Danmarks almene boliger 2015

17) Arsen , H. G. og Lund Hansen , A. (2015): 'Commodifying Danish housing commons', *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography* 97 (3): 263–274.

18) Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 255-263

19) Rogaczewska ibid.

20) Rogaczewska ibid.

21) Tietjen (red.) 2010 op.cit., s. 29; Peter Dragsbo, *Hvem opfandt parcelhuskvarteret? Forstaden har en historie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag 2008, s. 221. Jonas Møller og Olaf Lind, *Alle tiders parcelhuse*, København: Gyldendal 2014, s. 137.

22) Dragsbo op.cit.

23) Erik Nygaard, *Tag over hovedet*, København: Arkitektens Forlag 1984, s. 117

24) Dragsbo op cit.

25) Hans Kristensen: Social Housing Policy and the Welfare State: A Danish Perspective, *Urban Studies*, Vol. 39, No. 2, 2002, 256=

26) Ibid, s. 260

27) Mere om de skiftende opfattelser af magt som tema og linse i historieforskningen og forskellige teoretiske positioner formuleret hertil i 2. halvdel af det 20. århundrede i Simon Gunn: *History and Cultural Theory*, Harlow: Pearson Education Limted 2006, pp 82-107. Se desuden f.eks. Niels Steensgaard, *Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme, Historisk Tidsskrift* 1980, side 82-100.

28) Dea Trier Mørch, *Politisk Kunst*, Marxistiske Hæfter 20, København: Clarté 1973

29) Bogen udkom første gang i 1943 med titlen *An Outline of European Architecture* hos Penguin Books. Det danske citat er hentet fra Nicolaus Pevsner: *Europas Arkitekturhistorie. En oversigt*, København: Politikens Forlag 1990.

30) Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects, an introduction to nonpedigreed architecture*. Museumskatalog. New York: Museum of Modern Art 1964.

31) John Brinkerhoff Jackson: *Discovering the Vernacular Landscape*, London/ New Haven: Yale University Press 1984.

32) Steen Eiler Rasmussen, *Omkring Christiania*, København: Gyldendal 1976

33) Louisiana Revy, *Alternativ arkitektur*, 17/3, 1977.

34) Se blandt andet Kenny Coopers (red.), *Use Matters. An alternative history of architecture*, London: Routledge 2013. En indflydelsesrig udgivelse om bruges appropriation af moderne arkitektur var Philippe Boudon, *Lived-in-Architecture. Le Corbusiers Pessac Revisited*, Cambridge: Lund Humphries 1972.

35) Dele af dette studium blev udstillet under navnet *Signs of Life: Symbols in the American City* ved Renwick Gallery in Washington in 1976.

36) Gordon Cullen, *The Concise Townscape* 1961; Ian Mc Harg: *Design with Nature*, 1969; Christian Norberg-Schulz, *Genius Loci*, London, 1980.

37) Ingrid Gehl, *Bo-Miljø*, København: SBI-Rapport 71, 1971; Jan Gehl, *Livet mellem husene: udeaktiviteter og udemiljøer*, København: Arkitektens forlag 1971

38) Gaarmand s. 189

39) Claus Bech-Danielsen, *Økologien tager form: Byøkologi, æstetik og arkitektur*, København: Statens Bygeforskningsinstitut, 1998.

40) Finn Barnow, *Om Bysystemer og byarkitektur*, København: Kunstakademiets arkitektskole 2000.

41) Michael Varming, *De danske forarealer*, København: Teknisk forlag 1972.

42) Gordon Cullen, *The Concise Townscape*, London: London Architectural Press, 1961

43) Begrebet relationel æstetik blev alment kendt efter at kunstteoretikeren Nicolaus Bourriaud introducerede det i bogen *Esthétique relationnelle*, Dijon : Presses du réel, 1998, som siden har fået stor betydning i arkitekturfaglige diskussioner. Også i diskussioner om byens sociale og politiske aspekter, spiller begrebet relation en kernerolle i dag, fx i Tornaghi og Knierbein, *Public space and relational perspectives*, (eds.). London: Routledge 2015.

44) Om skiftende opfattelser i bevaringssammenhæng se bl.a. Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes and Eva Stegmeijer, Heritage as sector, factor and vector: conceptualizing the shifting relationship between heritage management and spatial planning, *European planning studies*, 25 (9), 2017, s. 1654-1672; og Svava Riesto og Anne Tietjen, Planning with Heritage. A Critical Debate Across Landscape Architecture Practice and Heritage Theory, *Routledge Companion to Landscape Architecture Research*, Ellen Braae; Henriette Steiner (red.), London: Routledge, 2018.

45) Bendsen og Morgen op. cit., s. 174.

46) Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 207.

47) Bendsen og Morgen

48) Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 213.

49) Fredningsstyrelsen: *Bygningsfredningsloven, lov nr 213 af 23-5-1979, forarbejder, folketingsbehandling samt andet materiale vedrørende loven* (1981), s. 87.

50) Mikkel Høghøj: The emergence of 'concrete slum' in Denmark in the 1970s and 1980s, in, in Miles Glendinning og Svava Riesto (red.): *Mass housing of the Scandinavian Welfare States. Past, present and future perspectives*, Docomomo 2019 (in press).

51) Ibid, s.100

52) Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Grenhusene*, August 2013; og Landsforeningen for By- og Landskabskultur, *Fredningsforslag Bellahøj*, Marts 2013.

Summary

Masterpieces, the elite, and the majority

Perceptions of value and blind spots in the listing of Danish welfare housing

46

- 53) Eksempler er bl.a.: arbejderboligerne, Overgaden oven Vande, der blev opført for Aktieselskabet til oprettelse af boliger for Arbejderklassen i 1851 (fredet i 1981), Gyngehuset et landarbejderhus i Faaborg Midtfyn kommune, der blev bygget i 1852, (fredet i 1994), arbejderboliger opført i tilknytning til Holger Pedersens Manufakturvarefabrik på Tagensvej i København fra 1885 (fredet i 1990). Landarbejderhuset i bindingsværk på Lange-land opført i 1835 (Fredet i 1985), samt fattiggården i Sønderho på Fanø fra 1840 (fredet i 1971) og for og baghus, Laurids Skaugade 8 i Haderslev fra 1837, der var opført som fattiggård.
- 54) Svend Auken, "Miljøpolitikens 3. dimension", kronik i *Politiken*, 13. juli 1994.
- 55) Tal fra Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside <https://slks.dk/omraader/kulturarv/kulturarvsdatabaserne/fredede-og-bevaringsvaerdige-bygninger/>, (2019-22-08).
- 56) Fredningslisten har vi hentet fra Slots- og Kulturstyrelsens hjemmeside <https://www.kulturarv.dk/fbb/fredningsliste.pdf>? (senest publicerede PDF-udgave er fra august i 2019). Tidsmæssigt har vi valgt at medregnet Dronningegården, som er påbegyndt inden 1945, men hvis opførelse strakte sig helt frem til 1958. I forhold til bygningstype har vi ikke medregnet boliger i bygninger, som er opført til andet primært formål end bolig, så som tjenesteboligen til koldkrigsanlægget Regan Vest og Brorfelde observatorium, samt Holbæk seminariums kollegie- og lærerboliger.
- 57) Bemærk at Kulturarvsstyrelsen foretog en temagennemgang af Efterkrigstidens Villabyggeri fra perioden 1945-1970 i 2005, se Bendsen og Morgen op. cit. 2018, s. 226.
- 58) Det runde hus på Odden af Arne Jacobsen er opført med brug af stål, termoglas og vinyl, mens Jørn Utzons villa på Dronninggårds Allé i Rudersdal er opført som en betonkonstruktion.
- 59) Her har vi medregnet Plejehjemmet Hammershøj i Helsingør, som er opført af Birger Schmidt efter skitseprojekt af Jørn Utzon.
- 60) Realdania har siden sin start haft en stor interesse for særlige arkitekt-tegnede villaer. En del af den erhvervsdrivende fonds ejendomsportefølge består således af arkitektoniske værker, som prominente danske arkitekter gennem de sidste 100 år har bygget til selv og deres familier. Realdania ejer seks af de fredede boliger fra den periode, vi ser på. Fem af disse er arkitekternes egne huse.
- 61) Michael Sheridan, *Mesterværker*, Strandberg Publishing 2011
- 62) Det gælder Knud Holschers villa i Paradisvænget i Holte fra 1972, Gert Bornebusch's Villa Hoff på Attemosevej i Holte, fra 1953, Plejehjemmet Hammershøj i Helsingør fra 1966, Gert Bornebusch's sommerhus på Linneavej i Odsherred fra 1972 og Bertel Udsens egen villa i Kongens Lyngby, fra 1968.
- 63) Dette står i kapitel I, § 1 i den aktuelle *Bekendtgørelse af lov om bygningsfredning og bevaring af bygninger og bymiljøer*, jf. lovbekendtgørelse nr. 970 af 28. august 2014. Besøgt d. 8.8.2019: <https://www.retsinformation.dk/forms/R0710.aspx?id=I99864#id72fbc2b6-e111-4ec0-b211-2a41a55fe197> (2019-II-19).
- 64) Fredningen af Kågård giver os fx. et indblik i, hvordan man har boet, levet og arbejdet på landet.; noget ingen af de øvrige arkitektoniske mesterværker fra perioden som er opført på fredningslisten giver os.

- 65) Dette samsvarer med afsnittet Formulering af Bevaringsværdier i en rapport fra Udvalget om Bygningsbevaring, udgivet på foranledning af Kulturministeriet i 2009: "En bygning, der fredes med en arkitektonisk begrundelse, er udpeget, fordi den er helt speciel, enestående, sublim, særpræget, eller fordi den er det ypperste inden for sin art." Udvalget om Bygningsbevaring, *Rapport om bygningsbevaring*, Kulturministeriet og Kulturstyrelsen 2009, s. 68. Se også Svava Riesto, *Biography of an Industrial Landscape. Carlsberg's urban spaces retold*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.
- 66) Sverrild 2008 op. cit., Bendsen og Morgen 2018 op. cit., Det, at Landsforeningen for Bygnings- og Landskabskultur har oprettet et udvalg for Nyere Tids Arkitektur, vidner om en interesse for emnet, og landsforeningen har i de senere år indsendt flere fredningsforslag fra Velfærdssamfundets kulturarv, der bl.a. har ført til fredning af Irmas Kaffetårn (fredet 2014) og Friluftsbadet Vestbadet i Rødovre (fredet 2017).
- 67) Sverrild 2008, s.33.
- 68) Se bl.a. Bendsen og Morgen 2018 op.cit., s. 336-337.
- 69) https://slks.dk/fileadmin/user_upload/kulturarv/publikationer/emneopdelt/kommuner/vadehavsatlas/atlasseminar.pdf (2019-II-19).
- 70) Pedersen bemærker dog, at kulturhistorikere stadig kan spille en væsentlig rolle i fredningsbeslutninger. Morten Pedersen, At værne landets ældste bygninger, *Fabrik og Bolig 2014*, s. 54-61. For at øge den kulturhistoriske repræsentation i Bygningssynet, blev der med en lovændring i 2018 udvidet med et ekstra medlem, som Organisationen af Danske Museer udpeger.
- 71) Se indslag og artikel om Almen Modstand på: <https://www.tv2ostjylland.dk/artikel/kaemper-mod-nedrivning-i-ghetto-omraader-koster-baade-samfundet-og-klimaet-dyrt> (2019-II-19) og <https://www.information.dk/indland/2018/09/almene-boliger-mest-danske>(2019-II-19).
- 72) Se artikler om protestene om byggeri på Strandengen på: <https://www.altinget.dk/artikel/da-byggeriet-paa-amager-faelled-blev-stoppet> og <https://politiken.dk/indland/kobenhavn/art6690558/Politikerne-i-Kobenhavn-indgaar-aftale-om-stort-byggeri-paa-Amager-Faelled> (2019-II-19).
- 73) Se artikler om at bevare Slagtergårdene på <https://www.berlingske.dk/samfund/historiske-bygninger-skal-rives-ned-vrede-lokale-demonstrerer-loerdag> (2019-II-19) og <https://politiken.dk/indland/kobenhavn/art6640554/De-historiske-slagtergaarde-rives-ned-trods-protester> (2019-II-19).

47

This article examines how the listing of buildings creates an authorized history of postwar welfare society. Listing has a significant impact on the physical environment, and in Denmark its legal purpose is to “safeguard old buildings” that reflect “essential features of societal development [...], including housing conditions” of (and for) the population. Yet, the perspectives from which this history is constructed, and the underlying ideas about architecture on which it relies, are only sketchily outlined, let alone openly discussed. This article addresses values in listing, and discusses them in relation to two significant postwar intellectual shifts: 1) the democratization of history, whereby scholars turned their attention to marginalized societal groups such as women, children, and the poor; critiquing previous historiography written from the perspective of the elite; 2) new ways of conceptualizing architectural value that stress relationships, dynamics, and user perspectives, alongside the normative idea of architectural “masterpieces” and the preoccupation with canonical architects. What ideas about history and architecture underly decisions about listing, specifically the listing of postwar welfare housing in Denmark?

A starting point for the article is that housing development has been an essential feature of the Danish welfare state since 1945, in terms not only of its quantity and extent, but also of its cultural, political, and social-historical significance. We show that the most widespread housing types in Denmark – standardized single-family housing, and large-scale social housing estates – were designed as part of a large-scale welfare landscape, and were closely tied both to national politics and to cultural, demographic, ideological, and financial developments in the welfare society. Yet, while the majority of Denmark's population today lives in homes built after 1945, housing from this period has largely escaped listing. While there are approximately 9,000 listed buildings in Denmark, only 27 of them are dwellings erected after 1945.

These 27 dwellings are canonical villas designed by famous male architects, located in the region north of Copenhagen where the country's best-educated people live. Although the listing of premodern housing has gradually become more inclusive over the years (including poorhouses, etc.), the legacy of the Danish welfare state – in which equality was a core value – is paradoxically represented in listings that focus on the elite and the solitary architectural masterpiece. This discrepancy between the stated purpose of the Act on Listed Buildings – i.e. to represent “significant societal developments,” including living conditions – and the canonical and elite perspectives applied to the listing of post-1945-housing suggests that either the formulation of the law or the practice around it needs to be altered.

We conclude by urging a discussion of the political implications of listing. Further, we ask what listing would be like if one were to apply a more inclusive understanding of history, and a more relational concept of architectural value. Is listing possible outside of the canonical, masterpiece-oriented architectural paradigm, which has revealed its own blind spots in relation to welfare state housing?

We call for a societal discussion about the purpose of listing and its role in society, if indeed it is still relevant at all. Observing the rise of activism in recent years, whereby new groups of citizens and young people have engaged in protests about listing and nature conservation in Denmark, we argue that current debates about listing and conservation are about much more than the representation of history and the canon. Rather, these new groups are attempting to mobilize listing as a resistance to short-term planning, in order to work against gentrification and the exploitation of shared resources and ecosystems in the city. In conclusion, we call for a societal discussion as to whether listing in the future should explicitly address aims such as securing rights to the city, and ecological and social sustainability.

Boesdal Kalkbrud

Kalkværk og rekreativt område

AF LENE SKOVBORG

48

NLEDNING

Boesdal Kalkbrud har over en periode på omkring 100 år fungeret som kalkværk drevet på industriel vis og anvendes i dag som rekreativt område. Det bliver fremover hjemsted for et besøgscenter for Stevns Klint Unesco Verdensarv. Artiklen beskriver, hvilke overvejelser om brug forskellige interessenter i tidens løb har gjort sig om anvendelsen af området i Boesdal, der er beliggende ud til Stevns Klint lige nord for Rødvig.

Udover udviklingen fra industriel brug til rekreativ brug er stedet interessant set ud fra en industrikonverteringsvinkel, fordi Boesdal Kalkbrud i 2018 blev udpeget som et betydningsfuldt kulturmiljø. Det skete i forbindelse med en kulturmiljøgennemgang efter SAK metoden, som Stevns Kommune foretog sammen med Aarhus Arkitektskole og Østsjællands Museum. I samme periode rejste Landsforeningen til bevaring af bygnings- og landskabskultur en fredningssag for stedet, for at sikre de landskabelige og bygningsmæssige værdier. Artiklen belyser desuden, hvordan det er hensigten, at man fremover sikrer de historiske og kulturlandskabelige materielle og immaterielle værdier ved åbningen af det nye besøgscenter for Stevns Klint for Unesco Verdensarv planlagt til åbning 2021. Besøgscentret kommer til at rumme formidlingen om det meteornedslag for 65 millioner år siden, som der findes rester af i fiskelerlaget i klinten. En hændelse, der førte til bl.a. dinosaurernes uddøen, men også skabte mulighed for, at menneskeheden kunne udvikle sig.

Besøger man Boesdal Kalkbrud i 2019, kommer man til et sted, der er defineret af et stort område bag klinten, der er udhulet ned i omkring 19 meters dybde. På kanten står to skorstene fra 1930'erne som torsoer, der vidner om kalkværkets aktive periode. Der er to hvide lave bygninger fra 1940'erne, som har fungeret som mandskabsbygninger og vejerbod. Nede i bruddet står en lille lade og en stor pyramideformet lade fra 1960'erne. Sammen med to veje ned i bruddet og et gennembrud i klinten vidner disse elementer fra produktionsanlægget om A/S Boesdal Kalkværks aktive periode.

Den rekreative brug af Boesdal Kalkbrud kommer til udtryk ved det naturlandskab Stevns Kommune udlagde i 1990'erne. Kommer man til kalkbruddet fra Boesdalsvej passerer man vejer-

boden og mandskabsbygningen og ser de to skorstene. Når man bevæger sig ind på området, kommer man til en boulebane anlagt på kanten af bruddet sammen med et stort græsareal, to amfiscener, opfyldning af jord langs indersiden af klinten og ind mod landsiden nede i bruddet, en cykelcrossbane, et slynget vejforløb, et stort område kaldet Sletten dybest inde i bruddet, hvor man kan overnatte i shelter. Pyramiden og lade indgår i udnyttelsen af stedet med kalkbruddet og klinten til opførelse af koncerter og andre aktiviteter.

Det er ved siden af pyramiden, at det nye besøgscenter er planlagt til at blive opført. Hele stedet kommer i øvrigt til at indgå i den generelle udendørs formidling af geologiens historie og nyere tids kulturhistorie herunder industrihistorien.

HVILKE FORTÆLLINGER BÆRER BOESDAL KALKBRUD PÅ I DAG?

Der er en række forhold, der gør, at Boesdal Kalkbrud i dag er interessant. Kalken i undergrunden og i selve Klinten har gjort stedet eftertragtet for råstofindvinding gennem mange århundreder. Siden er stedets udlæg blevet ændret til et rekreativt naturområde. Dette skifte har betydet en radikal ændring af kulturlandskabets udseende, hvor resterne fra den industrielle produktion indgår i stedets historie og identitet. Hvilke historier er de bærende fortællinger på stedet i dag, og hvorledes indgår disse i den aktuelle udvikling med besøgscentret?

BOESDAL KALKVÆRK – ET INDUSTRIANLÆG

Boesdal Kalkværk var aktivt fra 1922 til 1978. H.C. Larsen købte mere jord til sin gård, Elmekronegård, af sin nabo i 1919 og opdagede, at der var kalk i undergrunden. I 1922 begyndte han en produktion, der snart blev et kalkværk drevet på industriel vis med produktion af fortrinsvis brændt kalk og læsket kalk samt salg af jordbrugskalk til landmænd. Det sidstnævnte var et nyt marked, som H.C. Larsen begyndte at udnytte forretningsmæssigt. I begyndelsen gravede H.C. Larsen og hans medarbejdere

Boesdal Kalkværk i 1930'erne med den første generation af skaktovne. Stevns lokalhistoriske arkiv

49

kalken fri med hakker og skovle, harpede den og solgte den som jordbrugskalk. Man opførte et lille skur nede i dalen i 1923 ca. 50 meter fra Boesdal. De havde dog brug for mere kalk og begyndte at grave inde på Elmekronegårds jorder lige ud for de to skorstene, man stadig ser i dag. Snart udvidede H.C. Larsen produktionen til at sælge læsket kalk, og dertil havde han brug for brændt kalk. Derfor opførte han en langovn sidst i 1920'erne og anlagde to kalkkuler. Her lagrede man kalken, inden den blev solgt til brug i byggeindustrien. I en mindre pyramideformet lade opbevarede man jordbrugskalk.

H.C. Larsen solgte i 1931 Elmekronegård og gik i interessentskab med Jens V. J. Pilholm.¹⁾ I 1931 blev den første højovn opført og i 1934/5 blev den anden taget i brug. Skaktovnene fungerede ved, at man påfyldte kalken midtvejs oppe i skorstenen og fyrede med kul fra siden. I bunden udtog man den brændte kalk. Det gav et renere produkt, og man undgik slagge, der var tilfældet ved langovnene. Samtidig etablerede man et ophalerspil nede fra bruddet, der nu var i ca. 19 meters dybde. Snart fjernede man langovnen, der nu var en forældet teknologi.

I stedet for at bryde kalken med brækstænger og hakker begyndte man at sprænge kalken løs med Aerolit dynamit. På tipvogne og tipvognsspor skubbede man de fyldte tipvogne rundt i bruddet hen til ophalerspillet, hvor tipvognene kunne

hejses op til ovnen eller sættes af på kanten til senere brug. Kalkstenene blev slået til 15-20 cm og blev kaldt brændeklodser. Mindre stykker, der var fri for flint, blev knust ned til under 12 mm og solgt som jordbrugskalk. Noget flint, har gennem tiden været solgt til anlæggelse af veje. Man arbejdede mest forår og efterår som sæsonarbejde. Ved megen regn stoppede arbejdet, fordi kalken blev for våd at arbejde med og ikke kunne brænde. Om sommeren kunne der blive 40 grader varmt i bruddet, og lyset var stærkt.

I 1936 dannede H.C. Larsen og Jens V.J. Pilholm aktieselskab Boesdal Kalkværk, og A/S Ny Kalkbrænderi købte aktiemajoriteten for 135.000 kr.²⁾ A/S Ny Kalkbrænderi var meget interesserede i stabile leverancer af kalk. I 1942 købte A/S Kalkbrænderi Elmekronegård og kunne dermed udvide indvindingen af kalk til kalkproduktionen.

DET NYE BOESDAL KALKVÆRK

A/S Ny Kalkbrænderi ville gerne afhænde deres svenske kalkbrud og fortsætte virksomheden kun på dansk grund. I 1947 dannede A/S Ny Kalkbrænderi et nyt aktieselskab Boesdal Ny Kalkværk, foruden at de overtog alle aktier i det eksisterende selskab. Der var nu to aktieselskaber, og H.C. Larsen blev direktør for begge selskaberne. Reelt fungerede de som et selskab, men de to sel-

Boesdal Kalkværk omkring 1950 med fuldt udbygget industrielt produktionsapparat. Stevns lokalhistoriske arkiv

skaber ejede hver især forskellige bygninger og produktionsapparater i kalkbruddet. Brændt kalk, hydratkalk, læsket kalk/dobbelstampet kalk, flusmiddel, der var knyttnævestore kalkklodser til stålproduktion, jordbrugskalk og foderkalk blev solgt fra Boesdal Kalkbrud.

Det satte gang i en helt ny tid med en ny fabrik med to nye lfö højovne opført i henholdsvis 1948 og 1949 med tilhørende produktionsbygninger på toppen af bruddet. Der blev opført hydratkalkfabrik og fabrik til produktion af stampet kalk. Desuden blev opført den røde lade, der rummede ubrændt kalk til brug i bl.a. stålindustrien, hvor Det danske Stålvalseværk i Frederiksværk var kunde frem til A/S Boesdal Kalkværk indstillede produktionen i 1978.

I starten blev skaktovnene fyret med kul og siden benyttede man olie. Man kunne producere 30 tons brændt kalk pr. døgn pr. ovn. Ovnene skulle påfyldes kalk en gang i timen og tømmes for kalk en gang i timen. Det tog omkring 20 minutter. I den mellemiggende periode kunne fyrbødere og arbejds mænd tage en pause eller påtage sig andre opgaver. Der var produktion af hydratkalk, der bliver brugt til at fremstille mørtel. Efter at have været tilsat omkring 8 % vand blev den brændte kalk tørret og pakket i sække med 33 1/3 kg. Hydratkalken blev også anvendt til dobbeltstampet kalk, der foregik ved tilsætning af vand og stampning med to stempler i en lokalt fremstillet maskine og gjorde denne læskede kalk til en specialitet for Boesdal Kalkværk.

De to skaktovne fra 1930'erne fik lov at blive stående som skorstene og blev med tiden et vartegn for kalkbruddet. Kalken rummer megen flint, der måtte sorteres fra, før kalken kunne benyttes til jordbrugskalk eller brændt kalk. Det blev gjort ved håndkraft og dernæst skulle man skaffe sig af med flinten. Med den øgede produktivitet fandt man i slutningen af 1940'erne på at grave en 120 meter lang tunnel med tipvognsspor gennem klinten, således at man kunne tippe flinten af ved strandkanten Tippen. Dernæst tog strømmen flinten videre med sig, men i dag ligger der stadig masser af store flintstykker ved strandkanten. Allerede ti år senere var tunnelen dog forsvundet, fordi man havde lavet et gennembrud i klinten og udnyttet kalken i produktionen.

I begyndelsen af 1960'erne halverede man antallet af medarbejdere i bruddet til omkring 50 mennesker, og samtidig udvidede man bruddet, fordi man havde købt Korsnæbsgårds jorder, hvor man skulle overholde en 100 meter afstand til klinten. Snart gik man over til at grave kalken fri med gravkøer, men benyttede også stadig dynamit.

1967 indgik man kontrakt med Dansk Landbrugs Growerselskab (DLG) om at aftage hele den fremtidige produktion af landbrugskalk i 15 år og udlejede et areal til opførelse af den nuværende pyramideformede lade, der blev betalt af DLG. Det var meningen, at Boesdal Kalkbrud skulle have overtaget laden efter 15 år. Pyramiden blev opført i 1967/68. Den er 20 meter høj indvendig og en diameter på 60 meter og er 12 kantet. Pyramiden kan rumme 25.000 tons jordbrugskalk, der har samme hældningsgrad, som den knuste kalk får, når den hældes i fra toppen af pyramiden. Den udgravede kalk blev kørt på dumpere hen til knuseren. Der blev kalken delt i mere håndterbare stykker og på transportbånd sendt til sorterhuset, hvor flinten af fire mænd blev sorteret fra. Derfra blev noget kalk på transportbånd sendt op til ovnene, og andet kalk blev på transportbånd sendt til opbevaring i laden for jordbrugskalk eller på et andet transportbånd sendt til en mølle ved den lille lade nede i bruddet. Ved skaktovnene foregik igen en sortering, hvor ubrændt kalk kom gennem en mølle og blev opbevaret i den røde lade og anden kalk blev brændt i ovnene.

Midt i 1970'erne kom nye skærpede krav til brænding af kalken, som førte til opførelse af en Calcimatic ovn i 1975. Den blev opført nede i bruddet. Denne ovn kunne producere 100 tons kalk i døgn, der blev brændt på en tallerken, som kalken lå på i et 15 cm tykt lag, og der blev fyret henover. Det tog en time, og ovnen blev betjent af en mand.

Man fik dog aldrig den nye calcimaticovn til at fungere optimalt, idet der var mange indkøringsvanskeligheder. Når den nye ovn brændte, var den effektiv, hvilket brændingen af store lagre af kalk, der havde været for småt til brænding i skaktovnene vidner om. Man havde forventet at have kalksmuld til et års forbrug, men det lager var opbrugt og brændt længe før. Dertil kom at energikrisen, som Danmark på det tidspunkt befandt sig i,

Boesdal Kalkværk i slutningen af 1960'erne med pyramiden og de mange transportbånd, der muliggør produktionen. Stevns lokalhistoriske arkiv

52 gjorde fyring med olie i calcimaticovnen urentabel. Den megen flint i kalken voldte også problemer. Man undersøgte uden held, om man kunne fjerne flinten optisk i stedet for at bruge mandskab, hvis timeløn var medvirkende til, at produktionen blev for dyr. Efterhånden var tiden moden til, at forretningen i Boesdal Kalkværk måtte overtages af et andet selskab.

FAXE KALKBRUD I BOESDAL FRA 1978 – 1991

Anvendelsen af brændt kalk havde gennem en årrække været for nedadgående på landsplan bl.a. grundet elementbyggeri fremfor traditionelt byggeri med tegl. Faxer Kalk havde i forvejen interesser på Stevns Klint, hvor de drev Sigerslev Kridtbrud foruden at drive kalkbruddet i Faxer. De indledte bl.a. en kontakt til Boesdal Kalkværk, som medførte, at A/S Ny Kalkbrænderi og A/S Boesdal Kalkværk, der var et 100 % ejet datterselskab under A/S Ny Kalkbrænderi blev solgt til A/S Faxer Kalk fra 1. januar 1978. Det var for A/S Faxer Kalk vigtigt at kunne overtage Det danske Stålvalseværk i Frederiksværk som kunde. Dansk Landbrugs Growerselskab, DLG, var ligeledes en stor kunde som A/S Faxer Kalkbrud overtog og fortsat leverede jordbrugskalk til. A/S Ny kalkbrænderi solgte sit kalkværk for 13.100.000 kr. Overtagelsen af A/S Boesdal Kalkværk var langt mere beskedent og drejede sig kun om kr. 1.000.000. I de to endelige skøder på matriklerne betalte A/S Faxer Kalkbrud ligeledes henholdsvis 4.700.000 kr. for A/S Ny Kalkbrænderi og 900.000 kr. for A/S Boesdal Kalkværks grunde.³⁾

Da A/S Faxer Kalkbrud overtog A/S Boesdal Kalkværk lukkede de faktisk værket. Der blev dog brudt tilstrækkelig kalk til at opretholde retten til at drive råstofindvinding. 1987 ønskede ikke blot Stevns Kommune, men også borgere i Rødvig, at overjordsoplæg på klinten nord og syd for bruddet blev fjernet. Det tog den pæne udsigt til vandet. For Kommunen var det vigtigt, at fyldmængderne blev placeret landskabsharmonisk og uden unødigt tildækning af kalk-kridtressourcen.⁴⁾ Dette var et skridt mod etableringen af kalkbruddet til rekreativt naturlandskab.

I begyndelsen af 1980'erne havde A/S Faxer Kalk fjernet de to iføovne og produktionsbygninger, der blev opført i perioden omkring 1948. Det der stod tilbage i bruddet, var den nye calcima-

ticovn med tilhørende produktionsapparat, pyramiden, den lille lade og knuseren samt de transportbånd, der forbandt de forskellige produktionsapparater og lader med knuseren. Oppe på kanten fik de to gamle og nu forfaldne skorstene fra skaktovnene fra 1930'erne ligeledes lov til at blive stående sammen med mandskabsbygningen og vejerboden.

BOESDAL KALKBRUD – ET REKREATIVT OMRÅDE

I Stevns Kommune ville man gerne omdanne og begrænse råstofindvindingen, der også gav tung transport på forholdsvis små veje. Da Boesdal Kalkbrud nærmest lå ubenyttet hen, så man et potentiale til at omdanne det til rekreativt naturområde og til at indgå i turismestrategier. I slutningen af 1980'erne indledte Stevns Kommune derfor forhandlinger om at overtage Boesdal Kalkværk. I løbet af foråret 1991 underskrev Stevns Kommune en købsaftale med A/S Faxer Kalk og overtog Boesdal Kalkværk for kr. 100.000 foruden handelsomkostninger. Desuden blev man enig om at overtage den del af kalkbruddet, der lå ud for Korsnæbsgård samt en passende bred jordbræmme, og det der i øvrigt var tilbage på grunden for kr. 200.000 uden yderligere omkostninger. Det betød, at Stevns Kommune i 1991 købte Boesdal Kalkværk for kr. 300.000 og forpligtede sig til selv at rydde op.⁵⁾

Stevns Bevaringsforening for Bygnings- og Landsskabskultur henvendte sig til kommunen med et ønske om at overtage de to skorstene fra to skaktovnene fra 1930'erne og stå for en restaurering af dem begge. Det tiltrådte Teknisk udvalg den 12. maj 1992, hvor det blev understreget, at projektet skete uden udgift for Stevns Kommune. Skorstene blev restaureret ved, at man tog sten fra den yngste af de to til at restaurere den ældste fra 1931 med. Derfor står der i dag halvanden skorsten, men begge ovne trænger igen til at blive tilset med en renovering.

Et par år senere var Stevns Kommune parat til at komme videre med udviklingen af Boesdal Kalkbrud, som stedet nu blev kaldt. Området var blevet ryddet på nær pyramiden og den lille lade samt mandskabsbygningen og vejerboden på kanten foruden de to gamle skorstene. De skulle indgå i de nye rekreative aktiviteter og give stedet historisk identitet med fortællinger

om industrien med kalkværket, der havde formet hele stedet. Boesdal Kalkværk fremstod i øvrigt som et godt månelandskab, da Stevns Kommune overtog området. I forbindelse med udarbejdelsen af landskabs- og plejeplanen blev der derfor udarbejdet en beplantningsplan. Pil, tjørn og hyld stod spredt i området. I landskabsplanen og den vedtagne lokalplan indarbejdede man tillige den jordbræmme, der var placeret på indersiden af den sydligste ende af kalkbruddet. Den er med til at skabe landskabelige rum, hvor dele af de rekreative aktiviteter kan udfolde sig. Der blev etableret bevoksningszoner med muld og ved teltpladser og friluftsmødepladser lagde man et tyndt lag overjord, hvor der gror græs. Der er dog stort fokus på anvendelse af området til fysiske aktiviteter, og det bærer planerne præg af.

I konkurrenceprogrammet skulle landskabsarkitekterne forholde sig til, at man ønskede gode adgangsforhold, stier, overnatningspladser og mulighed for rekreative aktiviteter som kælkning, cykling og at spille boule. Det blev Peter Thorsen, der af de indbudte landskabsarkitekter, i april 1995 vandt med sit projekt for en landskabs- og plejeplan for Boesdal Kalkbrud.

I 1996 blev "Lokalplan nr. 47 Boesdal Kalkbrud" vedtaget, som i det store og hele tog alle ideerne fra vinderforslaget med, og der blev lagt en plan for at få ryddet de sidste affaldsbunker m.v. Ved Boesdalvej blev der anlagt parkeringspladser ved mandskabsbygningen og vejerboden samt ved skorstenene. Der blev anlagt en boulebane på græsset med udsigt over kalkbruddet, hvor de to ifø skaktovne, den røde lade, hydratkalkfabrikken og bygningen, hvor man producerede stampet kalk, tidligere lå. Ud mod kysten blev anlagt to amfiteatre foran, det man i dag kalder verdensarvsmuren.⁶⁾

For at komme ned i bruddet benytter man enten vejen anlagt midt i 1970'erne eller den gamle vej tættest på klinten. Nede i kalkbruddet er der adgang til kysten, der hvor man lavede gennembrud i klinten i 1950'erne. Inde i bruddet op mod Elmekronegård blev anlagt en cykelbane, og fortsætter man ind i bunden af bruddet til den store slette, kommer man til en teltplads med shelter.

Vejforløbene blev belagt med slotsgrus, så man kan køre med bil i kalkbruddet, og Boesdal Kalkbrud er blevet brugt til ma-

nøvrebane kørsel. En lang række forskellige arrangementer og begivenheder har været afholdt i Boesdal Kalkbrud. Nogle har været meget lokale og andre har været regionale. I perioden 1996-2004 blev afholdt omkring 150 arrangementer.⁷⁾ Pyramiden er blevet et vartegn for Boesdal Kalkbrud som rekreativt område. Der er udformet et logo for stedet med pyramiden. De kunstneriske aktiviteter, spejderlejre, dykkerklubber, der dykker fra stranden, pinsegudtjeneste m.v. foregår i pyramiden og med udnyttelse af stranden, bruddet og amfiteatrene. Mange lokale borgere lugter hunde eller udnytter på anden vis stedet.

Omkring 20 år senere fremstår området i dag temmelig tilgroet med bl.a. birketræer, hvor beplantningen har taget over og slører de tidligere klart markerede spor fra udvinding af kalk i bruddet. De slører også de cykelstier og veje, som man etablerede med Lokalplanen.

KULTURMILJØ OG FREDNING

I 2018 blev Boesdal Kalkbrud udnævnt til kulturmiljø ved en gennemgang med SAK metoden, der ser på stedets potentialer for bosætning, erhverv og turisme. Boesdal Kalkbrud udmærker sig ved både i landskab og med de resterende bygninger at vise elementer fra stenskæringens og kalkværkets historie samt den nuværende rekreative brug. Stedets ældre historie med stenskæring går tilbage til middelalderen og i klinten ses stadig spor efter den stenskæring, der foregik i 1800-tallet, hvor man har skåret blokke ud af klinten til udformning af kalksten.⁸⁾ På Stevns kalder man det for kridtsten. I 1857-8 opførte godsejeren på Gjorslev Gods arbejderboliger ved Korsnæbsvej, der i dag stadig ligger langs vejen. Således findes tre tidsnit af nyere tids historie i Boesdal Kalkbrud, der samlet set udgør et kulturmiljø, der til forskellig tid har haft samfundsmæssig betydning og i dag har turistmæssig betydning i formidling af disse fortællinger. Derfor tildeltes Boesdal Kalkbrud højeste værdier for kulturhistoriske, integritetsmæssige, kulturformidlingsmæssige og turismemæssige potentialer.

Landsforeningen til bevaring af bygnings- og landskabskultur rejste tillige fredningssag i 2018, der i 2019 blev afvist af Det sær-

Grundlovsdag i Boesdal Kalkbrud 2011 med deltagelse af lokale foreninger og grundlovstale af borgmester. Stevns Kommune

lige Bygningssyn. Man ønskede at få fredet stedet med både landskab og de tilbageværende bygninger fra Boesdals Kalkværks tid. Det særlige Bygningssyn afviste fredningen med den begrundelse af for mange af de arkitektoniske og kulturhistoriske træk var svækket, da de fleste industribygninger, transportbåndene, knuseren og andre bygninger var blevet fjernet, og stedet ikke fremstod tilstrækkeligt intakt til at kunne bære en bygningsfredning.

AFRUNDNING

En industrikonvertering til anden brug bør give mening. I forbindelse med udviklingen af Boesdal Kalkbrud fra industriområde til rekreativt naturområde er der sket voldsomme forandringer, der ikke længere gør det umiddelbart muligt at forstå kalkbruddet som industrianlæg. De oprindelige centrale anlæg er fjernet og de tilbageværende bygninger står som spredte torsoer, hvor det kræver forklaring, hvis man vil formidle historien på stedet for den besøgende. Derfor er industrihistorien umiddelbart ikke en bærende fortælling længere, når man besøger stedet.

Til gengæld giver de tilbageværende bygninger mening i forhold til udlægget af det rekreative naturområde. De indgår især i fortællingen om den kunstneriske brug af stedet med koncerter og teater og i den fritidsbaserede brug, hvor foreninger og klubber lejer sig ind og bruger området.

Med opførelsen af besøgscentret Stevns Klint Unesco Verdensarv tilføjes et nyt kapitel til den rekreative brug af stedet, som fortsætter denne historie. Den 65 millioner år gamle historie om fiskelærlaget, industrihistorien samt historien om stenskeringen vil blive formidlet på forskellige poster antageligt digitalt eller eksempelvis med legepladser på stedet. Det giver en ny samlet historiefortælling. Denne historie er stedbunden uden af kunne vise alle historier gennem bevarede fysiske bygninger m.v., men indgår i en dynamisk udvikling af stedet, der kan rumme ny brug og fortællinger fremover.

Litteratur

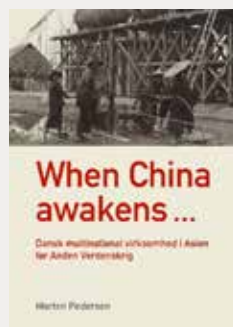
- Aktieselskabet Ny Kalkbrænderi 1889 – 1949, København 1950
 Boesdal Kalkbrud, Forslag til landskabs- og plejeplan, Stevns Kommune april 1995
 Helring, Benny, Boesdal Kalkværk, Foredrag 1992, Stevns før og nu, Stevns lokalhistoriske arkiv, Vallø lokalhistoriske arkiv, 2011
 Hess, Carsten, Kridthusene på Stevns, særtryk Folk og Kultur, 1972
 Hess, Carsten, Stevns Klint 1750-1950. Industrialismens bygninger og boliger: Det industrielle miljø 1840-1940. 1977:2, Selskabet til bevaring af industrimiljøer, København
 Hess, Stevns Klint – arbejdsplads i 800 år, i Under Storstrøms Himmel, Kulturlandskabet i Storstrøms Amt
 Hess, Carsten, Under Storstrøms Himmel, Kulturlandskabet i Storstrøms Amt, Museumsrådet 1996
 Lokalplan nr. 47 for Boesdal Kalkbrud, Stevns Kommune, august 1996
 Løkke, Birgit og Lene Vestergård, Klint Musik, Musik dramatisk forestilling om kalk, kridt og meteornedslag, 2016
 Løkke, Birgit og Lene Vestergård, Klint 2 Lyden af en verdensarv, 2018
 Screening af kulturmiljøer Stevns Kommune, Stevns Kommune juni 2018
 Statusrapport, Arbejdsgruppen til behandling af planlægningsproblemer på Stevns Klint, november 1987
 Stevns Kommuneatlas, Byer og bygninger 2002, Kulturarvsstyrelsen 2002
 Stevns Klint, Stevns Museum, 1979
 Skodborg, Lene, Formidlingskonkurrence, Besøgscenter i Boesdal Kalkbrud, upubliceret 2019
 Værd at vide om Stevns Klint, hæfte fra Stevns Museum, 1985

Kilder

- Aftale A/S Ny Kalkbrænderi og A/S Faxe Kalkbrud, 1978
 Arkivkasser, Stevns Kommune
 Jordebog for Gjorslev Gods for årene 1860, 1866, 1870, 1871, 1872
 Protokol og foto, A/S Ny Kalkbrænderi, Arkivpakke Direktør Bent Linde, Københavns Stadsarkiv
 Tingbogen, Lille Heddinge 1914 – 1992

Noter

- 1) Tingbog
- 2) Protokol, Ny Kalkbrænderi, Københavns Stadsarkiv
- 3) Aftale A/S Ny Kalkbrænderi og A/S Faxe Kalkbrud, 1978
- 4) Statusrapport, november 1987
- 5) Lokalplan nr. 47, for Boesdal Kalkbrud, Stevns Kommune, august 1996
- 6) Lokalplan nr. 47, for Boesdal Kalkbrud, Stevns Kommune, august 1996
- 7) Arkivkasser, Stevns Kommune
- 8) Jordebog for Gjorslev Gods for årene 1860, 1866, 1870, 1871, 1872

Morten Pedersen, *When China Awakes...* Dansk multinational virksomhed i Asien før Anden Verdenskrig, Nordjyllands Historiske Museum/Syddansk Universitetsforlag 2018, 619 sider, ill., ISBN 978-87-408-3132-0.

Hvis man skal tro DR's tv-serie om Dan- skernes Historie, der blev sendt i 2017, er Danmark et land uden aktieselskaber, fa- brikker, rederier og banker m.m. Der fin- des heller ikke ingeniører, teknikere, øko- nomer og erhvervsledere. Det moderne Velfærdsdanmark er alene skabt af andels- bevægelsen og arbejderbevægelsen.

Med Morten Pedersens stort anlagte og monumentale værk om den danske inge- niørvirksomhed F.L. Smidth & Co. og dens aktiviteter i Asien ca. 1890-1938 hamres endnu en solid pæl gennem denne frem- stilling, og det anskueliggøres, at man ikke kan forklare, hvorledes Danmark blev et af verdens rigeste lande, hvis man ikke ind- drager industrivirksomhedernes udvikling og betydning.

F.L. Smidth & Co. blev skabt i begyndel-

sen af 1880'erne af de tre ingeniører, F.L. Smidth, Poul Larsen og Aleksander Foss, der alle havde et internationalt udsyn, og virksomheden vandt hurtigt fodfæste på både europæiske og oversøiske marke- der – herunder Asien, som er i centrum for Morten Pedersens bog. Det var under den første store globaliseringsbølge, hvor virksomheden bidrog til teknologiover- førsel til en lang række lande med pro- duktionsudstyr til især cementfabrikker, der også kunne leveres nøglefærdige. Virk- somhedens kernekompetence var inge- niørmæssig viden og konstant innovation, der hurtigt bragte firmaet teknologisk i front på et globalt niveau – en position, det har formået at fastholde siden.

Som andre danske virksomheder har F.L. Smidth & Co. kun i begrænset om- fang været genstand for historikernes in- teresse. De seneste 20 år er der imidler- tid opstået et frugtbart dansk virksom- hedshistorisk forskningsmiljø på interna- tionalt niveau, og Morten Pedersen skriver sig på fornem vis ind i dette selskab med sin bog om en af Danmarks helt store og betydningsfulde virksomheder.

F.L. Smidth & Co. kan henføres til en type af virksomheder kaldet Born Globals, der tidligt etablerer sig på internationale mar- keder. Firmaet udbredte fra begyndelsen sine aktiviteter til de øvrige nordiske lande og derefter til Rusland og Østeuropa, Tysk- land og det øvrige Europa, Storbritannien, USA, Sydamerika, Afrika – og altså Asien allerede i 1890, hvor Morten Pedersen ana- lyserer firmaets indtog og virke i de fire lande Siam (Thailand), Kina, Japan og Indien.

Morten Pedersen introducerer kort forskningsfeltet Born Globals, men uden at gå i dybden og uden at anvende det som referenceramme for sine egne ana- lyser. Derimod anvendes mere plads på at præsentere den såkaldte Uppsala-model fra 1970 om typiske faser i virksomheders internationalisering, hvilket forekommer både overflødig og malplaceret, dels fordi modellen overvejende omhandler kon- sumindustrien og ikke Business to Busi- ness virksomheder med produkter som F.L. Smidth & Co., dels fordi den for længst er blevet nuanceret og suppleret med an- dre teorier og modeller. Og så har Born Globals qua betegnelsen netop ingen in- ternationaliseringsfaser i Uppsala-model- lens forstand.

Morten Pedersen distancerer sig da også fra Uppsala-modellen og tilslutter sig i stedet det såkaldt 'eklektiske para- digme', der åbner for andre perspektiver til forklaring af multinationale virksom- hederes etablering. I den sammenhæng præsenteres det som et overordnet mål med bogen at påvise Uppsala-modellens utilstrækkelighed og bidrage til forståelse af nødvendigheden af fortsat at udvikle af nye teorier om virksomheders interna- tionalisering.

En central pointe for Morten Pedersen vedrørende internationaliseringsperspekti- vet er at nuancere den internationale forsk- nings fokusering på direkte udenlandske investeringer (FDI) som afgørende faktor for forståelsen af multinationale virksom- hederes etablering og udvikling. Han frem- hæver hér betydningen af F.L. Smith & Co.s

teknologi og viden og dens placering af egne medarbejdere i de udenlandske ce- mentfabrikker, som firmaet opførte.

I de pågældende, tilbagestående lande udgjorde cementfabrikkerne en import af avanceret teknologi, som krævede vest- lige eksperter som rådgivere og ledere i det mindste i indkørfasen. Med place- ring af egne medarbejdere i denne funk- tion fik F.L. Smidth & Co. en konkurrence- fordel ved fremtidige udvidelser eller ordrer på nyanlæg.

Samlet præsenterer Morten Pedersen F.L. Smidth & Co.s internationaliserings- platform i Asien som et organisation af personlige og professionelle netværk, egne udstationerede medarbejdere, salgssaf- delinger og produktionsenheder. Det er bl.a. med anvendelse af dette netværk, at det lykkedes F.L. Smidth at etablere sig på de fire asiatiske markeder, som Morten Pedersen undersøger.

Hertil kom den teknologiske fordel for- ankret i ingeniørvirksomheden i Køben- havn samt den politiske småstatsfordel det gav at komme fra Danmark, hvilket også for andre danske virksomheder spillede en rolle flere steder i verden herunder i Siam, Kina og Indien – men ikke i samme grad i Japan.

Det er netop F.L. Smith & Co.s bestræ- belser på at få placeret egne medarbej- dere i nøglepositioner, som har gjort det muligt for Morten Pedersen at skrive sin bog. Det centrale kildemateriale består så- ledes af en omfattende samling af korre- spondance – typisk fra medarbejdere i de fire lande – som opbevares i firmaarkivet.

Med en håndværksmæssig stærk håndte- ring og med en indlevende – med Morten Pedersens egne ord induktiv hermenutisk – læsning og anvendelse af det unikke kildemateriale fremmanes i detaljer de vilkår, hvorunder F.L. Smidths udsendte medarbejdere søgte at fremme virksom- hedens interesser i nogle af de mest fjerne og fremmedartede lande på den anden side af jordkloden.

Det vil være omsonst at begive sig ud i et referat af de 400 sider, som omhandler firmaets og de udsendte medarbejders virke i Siam, Kina, Japan og Indien. Sam- menfattende kan det siges, at det er kul- turhistorie på mikroplan udført på et fag- ligt højt niveau, der her leveres i en fortættet og levende fortalt form. Det er en floskel – jeg ved det – men til tider er det som at være der selv, og en imponerende billed- side med et utal af fotografier bidrager til læserens indblik i forholdene i hvert en- kelt land og de vilkår, som de udsendte danske levede og virkede under.

Betydningen af lokale forhold – og deres forskellighed fra land til land – fremstår lysende klart, og det samme gør ud- fordringerne for de udsendte, når de for- søger at tilpasse sig selv samt virksomhe- den og dens teknologi og interesser til de fremmeartede samfund. Også følgerne både forretningsmæssigt og på det pri- vate plan for de udsendte kommer frem. Internationalisering som begreb bliver gjort til et anliggende for udsendte medarbej- dere og deres familie fremfor blot at være en strategisk beslutning i topledelsen, som firmaorganisation herefter fører ud i livet.

Efter endt læsning er man ikke længere i tvivl om, at Asien ikke er ét marked, men en region med et antal stærkt forskellige markeder, hvor det for en virksomhed som F.L. Smidth & Co. gælder om at have de rigtige personer på de rigtige poster. Derimod er der mindre fokus på virk- somhedens øverste ledelse i Danmark. Det skyldes dels kildematerialet, dels – og nok afgørende – at Morten Pedersens inte- resse helt åbenlyst er de udsendte med- arbejdere og deres familier i deres kon- krete virkelighed fjernt fra fædrelandet.

En konsekvens heraf er, at der ikke leve- res kildemæssigt belæg for, at det var en besluttet og bevidst strategi i virksomhe- dens topledelse at basere ekspansionen til Asien på de konkurrencefordele, som Morten Pedersen opregner. Omvendt ven- der han argumentationskæden til at gå nedefra og op og overbeviser om, at det var tilfældet – mønstret i tilgangen til eta- blering i de fire lande er simpelthen for overbevisende til, at det ikke har været en bevidst strategi.

Morten Pedersen beskæftiger sig alene med F.L. Smidth & Co.'s virke i fire asiatiske lande frem til slutningen af 1930'erne. Til- svarende bøger vil kunne skrives om de øvrige verdensdele og regioner, hvor F.L. Smidth har haft aktiviteter – hvis ellers kildematerialet er der. I den sammen- hæng godtgør bogen og dens omfang, at det er en ganske stor opgave at afdække store, internationale virksomheders histo- rie i deres fulde omfang – også fordi det kræver, at historikerne sætter sig ind i de enkelte landes og marketers historie, ud-

vikling og kultur m.m. for at kunne forstå den fremmede kontekst, hvori firmaer og deres udsendte medarbejder agere. Også dét, har Morten Pedersen styr på.

Alt i alt er bogen resultatet af en imponerende præstation, og jeg kan kun anbefale den varmt – også for dem, der vil blive klogere på vores fælles danmarkshistorie. Uanset hvad man mener i DR, er FL. Smidth & Co. en del af Danmark, og det samme er alle andre danske virksomheder – og i kraft også af dem er Danmark blevet et moderne velfærdssamfund og en integreret del af den globale verden.

Eneste seriøse anke fra denne anmelder er, at det havde været mere givtigt og ambitiøst, hvis Morten Pedersen havde positioneret sin afhandling i forskningsfeltet om Born Globals (når der nu skal teori med), hvilket kunne have styrket hans egen analyse samt bidraget til udviklingen af forskningsfeltet, der bl.a. omhandler globale, højteknologiske nicheindustrier. Den mulighed forpasser han for i stedet at fremlægge endnu et eksempel i en efterhånden lang række af eksempler på, at der er andre veje til internationalisering end Uppsala-modellen fra 1970'erne. Bogen har potentiale til langt mere end det!

Kurt Jacobsen

Thomas Roslyng Olesen, *Da værfterne lukkede. Transformationen af den danske værftsindustri 1975-2015*, Syddansk Universitetsforlag, 2016, 375 sider, Ill., ISBN 978-87-7674-851-7.

The success of a nationally important industry brings about heavy-weight studies of widespread interests. Downfall of the once successful business is possibly even a more intriguing topic for an historian of industrialization. Thomas Roslyng Olesen's book examines the downscaling and restructuring of large Danish steel shipyards, B&W in 1980, Nakskov Shipyard in 1986-1987, Allborg shipyard 1987-1988 as well as the closures of the reconstructed B&W shipyard in 1996, and Danyard Frederikshavn in 1999. In concert with the large array of maritime economic histories, the author demonstrates the complex interconnections between the locally concentrated industrial cluster and the international market forces. Yet, the author does not stop his presentation when the last ship leaves the building berth and the

shipyard gates are closed. He goes further examining what happened to the shipyard employers and production facilities after the closure. Through the original research setting, Olesen contributes to central questions in history of industrial transformation and longevity.

The background for the story is the European shipyard crisis caused by global overcapacity in shipbuilding and competition against the cost-efficient Asian shipyards. In comparisons with other western European shipyards, Denmark endured in the stiff competition reasonably well and long thanks to the technical specialization, efficient production, and close connections to the Danish shipping companies. Yet, in the 1980s, accumulated difficulties together with the unfeasible price level forced also the well-established shipyard owners to reconsider their possibilities to continue in business. The timing and the direct cause of the shipyard closures may have varied in different countries and at different shipyards but everywhere the termination of the shipbuilding was experienced as a great tragedy for the local community. In this historiographic genre of the shipyard crisis, Olesen's study strikes the reader as a rather optimistic story pointing out that there is life after the end of a business.

The study is based on Olesen's PhD thesis completed in 2012. As is typical for books originating from doctoral projects, the study has a pedantic style, carefully considered arguments, and clear conclusions. The author builds his theoretical framework on the foundation of Joseph

Schumpeter's concepts of creative destruction and innovative entrepreneur. The length of the theoretical part is restricted in the published work. Unlike doctoral thesis, published history books seldom accommodate extensive literature reviews or theoretical discussion. If something, one would have hoped some words about the modern innovation studies after the 1940s.

For Schumpeter, an innovative entrepreneur is the primus motor of the creative destruction that drives the industrial transformation. This study focusses on the creative part of the entrepreneurial activities after the global market forces have taken care of the destruction and forced the managers to run down shipbuilding. The large shipyards and concrete building berths manifest the material dimension of shipbuilding but Olesen concentrates on the human part of the business: entrepreneurship and knowhow.

Through the five case studies, Olesen is able to scrutinize the variance among the shipyard closures. He calculates altogether twenty-seven spin-off companies that were established after the five shipyards were closed. The spin-off companies are classified into four categories based on their field of business and relations to shipbuilding: 1) new companies continuing shipbuilding of some sort, 2) companies engaged in shipbuilding as sub-contractors such as producing steel constructs or machinery, 3) companies establishing power plants, 4) consulting business and 5) repurposing the shipyard facilities as business parks.

The analysis demonstrates the importance of place and time in the industrial transformation. The yards which were closed in 1980s were large production sites with several activities and provided suitable launching pads for new business. As a contrast, the yards in the 1990s were already streamlined production units. This is clear especially when comparing the B&W shipyard in the 1980s and the reconstructed B&W shipyard in the 1990s. The shipyard's marine engine production and power plant that continued despite the shipyard closed in the 1980s, were already outsourced in the 1990s.

The spinoff activities were funded by the old owners, local businessmen, or foreign companies. When the shipyard had a strong owner with sufficient capital reserves, the ownership of the spinoff companies usually remained in Denmark. In other cases, the investors came from western Europe. What is remarkable, as Olesen points out, is the lack of governmental financing. The absence of the state strikes as a great contrast to the historiography of the shipyard crisis in Sweden.

With the help of statistical follow-up study on the shipyard workers, Olesen converts the downscaling of the Danish shipbuilding from a tragedy to a story of industrial transformation. Of the blue-collar workers, the majority moved to the other branches of steel and machine industries, or directly to the service sector. On average, from 60% to 70% of the shipyard employees had found a new job in three years after the closure. Their pos-

sibilities to move to other industries were shaped by the geographical location and economic situation. Engineers typically continued selling their knowledge and expertise through consulting. Old managers and local businessmen were active in business that employed or repurposed the real estates or machine shops at the closed shipyards and required more capital. In overall, the story resonates well with the overall switch from labour-intensive blue-collar industry to knowledge-intensive business of highly educated engineers.

Through the five cases, the two decades, versatile source material, and research setting that combines qualitative and quantitative analysis, Olesen provides the historiography of European shipyard crisis with a valuable contribution. The study underlines how the creative destruction is always characterized with breaks as well as continuities. It is also a surprisingly human story: The shipbuilders might have been lucky when they succeeded, but they were certainly not stupid when they failed.

Saara Matala

Det svarta järnet. Bergslagens vapenindustri under 1900-talet.
Mia Geijer og Maths Isacson (red.).
Forfattere: Mia Geijer, Maths Isacson, Birgit Karlsson, Nils Johan Tjærnlund, Mats Lundmark, Niklas Ulfvebrand og Jan af Geijerstam. Walborg Bokförlag og Länsstyrelserna 2018. 216 sider ill. ISBN: 978-91-978318-9-5. Pris 249 SKR.

Bogen handler om våbenindustriens betydning for Bergslagen fra ca. 1930 til ca. 1975. Det vil sige i det store område i Mellemsverige, der er rigt på bl.a. jernmalm, hvor der har været udvundet jern ikke mindst til våbenproduktion siden middelalderen, og hvis transportveje lidt forenklet løber sammen på Jerntorvet i Stockholm. Bogen består af otte små eksemplariske beretninger og otte lidt længere sammenfatninger af forskningsprojekter eller punktstudier. Emnene er våbenindustriens omfang i Bergslagen, den anvendte teknologi og produkterne, arbejdsforhold med vægten på bedriftssundhed, beskæftigelsen af indvandrere, virksomhedernes og forsvarlets påvirkning af miljøet både i form af forurening og bebyggelse, samt

skandalen omkring eksporten til Indien af felthaubits 77b. Hertil kommer en forholdsvis fyldig indledning med et historisk perspektiv tilbage til stormagtstiden og en diskussion af våbenproduktionens og neutralitetspolitikens moralske dilemmaer, samt en forholdsvis kortfattet afslutning, hvor forsvarsindustrien i Bergslagen diskuteres som kulturarv med vægten på de mange små lokalmuseer, og især hvilke mulige fortællinger, der burde løftes frem i fremtiden.

Maths Isacson indkredser størrelsen af våben-, ammunitions og sprængstofsproduktionen i Bergslagen i udvalgte år og når frem til, at den havde en betydelig størrelse med en produktionsværdi på ca. 3,9 mio. skr. i 1943 og 5,8 mio. skr. i 1974 opgjort i 2017 priser. Efter krigen skete der en betydelig koncentration fra 75 virksomheder i 1943 til 10 virksomheder i 1974 omkring henholdsvis 28.000 og 13.000 medarbejdere, hvortil kom den indirekte beskæftigelse. Blandt virksomheder var Åkers stykkebruk, Bofors, Nobelkrut og Express Dynamit i Grängesberg foruden statslige organisationer som Forsvarets Fabriksverk (FFV) med bl.a. Carl Gustaf stads gevärfabri, det centrale flyværksted i Arboga og ammunitionsfabrikken i Zakrisdal. Da beskæftigelsen indenfor sektoren var på sit højeste blev omkring 10% af arbejdsstyrken i Bergslagen beskæftiget med våbenproduktion. Sektoren må have haft betydning ikke alene for den regionale økonomi men også for den nationale og dermed antagelig for etableringen af velfærdsstaten.

Mats Lundmark opgør indvandringen til Bergslagen og konstaterer, at Sverige efter 1930ernes depression ændrede sig fra at være et udvandreland til at være et indvandreland under den industrielle højkonjunktur 1945-75. Hovedparten var finner, og Lundmark argumenterer for, at de udgjorde en arbejdskraftreserve for jern- og metalindustrien herunder de virksomheder, der producerede krigsmateriel. Derfor kan man se høje andele af indvandre i de småbyer – ofte med rødder i brugsamfund – hvor der bl.a. produceredes våben. Det er således især beskæftigelsesmulighederne i Bergslagen, der fremhæves, mens forholdene i Finland, der også oplevede økonomisk vækst i perioden, ikke rigtig indgår i Lundmarks analyse.

I et andet kapitel tager Niklas Ulfvebrand arbejdsmiljøet ved Grängesbergsminen op, dels ved at interviewe den tidligere minearbejder Anders Hjalmar, dels ved at redegøre for bedriftslægen Sundells arbejde på virksomhedens industripoliklinik, der åbnede i 1956.

Mia Geijer introducere våbenindustriens og forsvarlets kulturmiljø. Men selvom emnet er afgrænset til Bergslagen i perioden 1930-75 og yderligere er begrænset til eksempler: Bofors' skydebane i Kilsbergen, flyvestationen i Brattforsheden og anlæggene i Arboga, sidder man som læser tilbage uden rigtig at vide hvordan de udvalgte miljøer ser ud eller fungerede. Afsnittet illustreres af et foto af en kanon og to billeder af flyvemaskiner, ikke af kort og planer, som kunne anskueliggøre de omtalte anlæg.

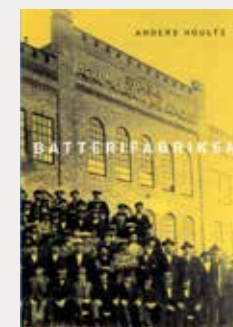
Birgit Karlsson skitserer den politiske og erhvervspolitiske baggrund for skiftet fra en neutralitetspolitik med et tilsyneladende svagt finansieret forsvar til en øget oprustning i vid udstrækning baseret på egen våbenproduktion. Karlsson peger ikke så overraskende på truslen fra det nazistiske Tyskland og fra Sovjetunionen som det afgørende grundvilkår og på konflikterne om produktionen skulle udføres af private som Bofors eller af offentlige organisationer FFV (Forsvarets Fabriksverk) under indtryk af den stærkt skiftende efterspørgsel. Derimod står der ikke meget om tilsvarende konflikter i udlandet eller velopdyrkede temaer som det forsvarsindustrielle kompleks eller teknologioverførsel.

Temaet om teknologioverførsel tages delvis op af Nils Johan Tjærnlund, men mere som historier om dynamiske foretagere end som en analyse af de forskellige barrierer ved teknologioverførsel, som bl.a. Svante Lindqvist med så stor held har analyseret. Samarbejdet mellem Bofors og Krupp, som nævnes, kunne godt fortjene at blive undersøgt mere i dybden og generelt forbindelserne til udlandet. Mens dilemmaet mellem magt og moral, organiseret vold og pacifisme kommer meget godt frem i Jan af Geijerstams artikel om Bofors eksport af haubitsere til det demokratiske Indien.

Sammenfattende kan man sige, at der er tale om en appetitvækker, en introduktion der anslår forskellige temaer og spørgsmål, men som i flere tilfælde ikke rigtig kommer i dybden med emnet, og

hvor man savner en skitse af den udenlandske litteratur. På den anden side peger bogen på et central emne for vores forståelse af industrialiseringen og opbygningen af velfærdsstaten ikke alene i Sverige men også i de øvrige nordiske lande, som nok ikke var så fredelige, som vi har lært i skolen.

Caspar Jørgensen

Anders Houlitz, Batterifabriken. En uthållig kraftkälla i Oskarshamn, Förelaget Närings-livshistoria, 2018, 208 sider ill. ISBN 978-91-9844266-6-3.

Anders Houlitz, der vil være læserne af Fabrik & Bolig bekendt, har skrevet en fin oversigt over Svenska Ackumulatoraktiebolaget Jungners historie. Den strækker sig fra Waldemar Jungners første eksperimenter og patenter med opladelige batterier, over firmagrundlæggelsen i 1900, åbningen af fabrikken i Oskarshamn i 1917 og i de følgende år etableringen af salgsorganisationer og produktionsanlæg i en række andre lande, til forskellige ejerskift, strukturrationaliseringer og det franske selskabs Saft Groupes køb af batterifabrikken i 1991. En virksomhed der selv blev opkøbt af oleselskabet Total i 2016.

Det er firmahistorie, der har karakter af et boglangt essay. Houlitz kommer ind på en række temaer: opfindere, virksomheden og lokalsamfundet, organisationsændringer og salgsstrategier, der følger en bevægelse fra diversifikation til kon-

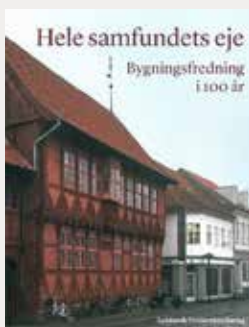
centration, og de skiftende ejere. Også virksomhedens forhold til de ansatte antydes. Derimod er der ikke så mange oplysninger om omsætningstal og kundekreds, selvom der gives eksempler. Bogen er rigt illustreret, men der gives ikke nogen nærmere beskrivelse af de forskellige produktionsanlæg, ligesom der savnes kort og plantegninger.

Bogen er finansieret af virksomheden – uden at det vist nævnes direkte – og udgivet af Förlaget Näringslivshistoria.

Afslutningsvis peger Anders Houltz på, at batteriteknikken er under intensiv udvikling i dag, og at de øvrige batterifabrikker i Sverige er lukket, mens Saft AB stadig producerer. Houltz foreslår, at grunden til at virksomheden er kommet igennem kriser og radikale forandringer er en form for kontinuitet. Det gælder den tekniske grundide, firmaets organisation og måden at arbejde på. Det har skabt en tryk arbejdsplads for de ansatte og stabilitet i forhold til kunder og lokalsamfundet Oskarshamn. Det kunne være interessant at afprøve i forhold til andre virksomheder. Samtidig med at stabilitetens karakter nok kunne præciseres.

Bogen er uden noter men med litteraturliste og kildefortegnelse.

Caspar Jørgensen

Allan Tønnesen m.fl., Hele samfundets eje – Bygningsfredning i 100 år, Syddansk Universitetsforlag, 2018, 264 sider, illustreret, ISBN 978 87 408 3136 8, pris. 238 kr. hos forlaget.

Jannie Rosenberg Bendsen og Mogens Andreassen Morgen, Fredet, Bygningsfredning i Danmark 1918-2018, Strandberg Publishing, 2018, 368 sider, illustreret, ISBN 978 87 93604 29 2, pris 303,95 kr. hos Bogreolen.dk

Bygningsfredningslovens 100 års jubilæum i 2018 måtte naturligvis afføde flere udgivelser, der både fejrede og reflekterede

over fredningen gennem et helt århundrede. De to bøger, der omtales her, var de væsentligste udgivelser i jubilæumsåret og fremstår meget forskellige i deres tilgange til emnet. Lad os først se nærmere på den nuværende professor på Arkitektskolen i Aarhus, Mogens Morgen, og kunsthistoriker Jannie Bendsens store bog *Fredet*. En servicemeddelelse er allerede her på sin plads: Mogens Morgen var i en årrække ansat i det daværende Bygningsfredningskontor i Kulturarvsstyrelsen og fungerede i årene 2007-2014 som kontorchef for samme kontor. Det er en ikke uvæsentlig viden, når man vurderer bogens udlægning af fredningsinstrumentet og ikke mindst, når man ser på bogernes vurdering af bygningsfredning gennem de senere år. Måske bør anmelderen også gå til bekendelse – jeg har gennem flere årtier arbejdet med området, i en periode forelagt fredningssager for Det særlige Bygningssyn og i perioden 2007-II selv siddet i synet. Og anmelderen er kunsthistoriker, ikke arkitekt. Jeg nævner dette fordi, som Allan Tønnesen i *Hele samfundets eje* skriver i sit kapitel om Det særlige Bygningssyn, har der i de seneste årtier været en tendens til, at synet delte sig i to indbyrdes uenige grupper nemlig arkitekter og historikere – de sidstnævnte ofte i selskab med restaureringsarkitekter. Stærke brydninger har været sjældne, men der har været en løbende diskussion og periodevis en fornemmelse af at tale forbi hinanden.

Fredet er en stor, flot bog. Ikke på den coffee-table-agtige farvestrålende og ku-

lørte måde, men på den cool og lækre måde, man må forvente fra æstetisk bevidste arkitekter og kunsthistorikere. Bogen er lidt over A4-størrelse og altså en virkelig stor bog, indbundet i et lækkert papcover med skriften i relief. Bogens ombrydning og grafiske layout er også lækker og varieret. Med fotografier af Jens Lindhe og et delikat udstyr er det en fornøjelse at bladere og lystlæse sig gennem den store bog.

Bygningsfredning gennem 100 år er også en pæn bog – pæn på den klassiske måde. Bogen er i hardcover, mange illustrationer er i god kvalitet – om end lidt beskedne i størrelse. Vægten er dog i højere grad på at illustrere pointer, og her må den fotografiske kvalitet af og til vige for sagen.

Men hvorfor bruge så meget indledende plads på bogernes fremtræden? Simpelthen fordi skinnets bedrager – Bygningsfredning gennem 100 år er simpelthen underholdende at læse, fordi den er så rig på hjerteblood og holdninger – og fra en velinformeret forfattergruppe, der kender de emner, de skriver om. Det gør forfatterne til *Fredet* også – men det overordnede indtryk er, at *Fredet* bærer præg af at være skrevet "ovenfra" med blik på revisioner af fredningsloven og de tilknyttede politiske og overordnede diskussioner. Måske præges teksten i *Fredet* også i nogen grad af en embedsmand, der har mødt besværet og udfordringerne i hverdagen og har skullet arbejde pragmatisk, mens Bygningsfredning gennem 100 år er skrevet af en gruppe dygtige fagfolk og

entusiaster, der har stor veneration for bygningsarven, og hvor denne grundholdning skinner igennem i alle tekster. Det er ikke en kritik af de ideale holdninger, denne bog repræsenterer, når man konstaterer, at ikke alt kan lade sig gøre, og at der ikke er råd til det hele. Det tror jeg egentlig heller ikke forfatterne vil mene, men de vil mene, at der anvendes for få midler på bygningsfredning, og at værdien skal måles på andre parametre end alene snævert økonomiske.

Fredet er resultatet af et forskningsprojekt gennemført på Arkitektskolen i Aarhus i 2017-18 med det mål at skrive en sammenhængende, kronologisk historie om dansk bygningsfredning. Bogen giver en interessant indsigt i de overordnede diskussioner om fredningspraksis over tid, krydret med flotte nyoptagelser af de forskellige perioders fredede bygninger. Bogen er opdelt i kapitler og struktureret efter hundrede års revisioner af Bygningsfredningsloven, dvs. hver ny revision får sit eget kapitel. Bogen fremhæver selv, at den ser på "de rammer og den kontekst, hvori bygningsfredningen har fundet sted, og her har vi primært fokuseret på politiske diskussioner og de deraf følgende revisioner af bygningsfredningsloven..." Andetsteds i indledningen slår forfatterne fast, at "... den kritiske historie om dansk bygningsfredning af i dag, om restaureringspraksis og sagsbehandling af fredede bygninger, ja det er en helt anden bog." Trods den stringent gennemførte disponering gælder det især for nyere tid, at forfatterne ikke helt kan holde egne holdninger

uden for teksten. Når det er sagt, er bogen nødvendigt læsning for alle, der for alvor ønsker at forholde sig til dansk bygningsfredning i et længere perspektiv.

På visse områder er bogen harmoniserende – især for nyere tid undviger den de interessante faglige diskussioner mellem forskellige miljøer og de helt legitime uenigheder, der herskede på området i tilgangen til både måden at frede på (fredning baseret på systematisk overblik og data kontra intuitiv, kunstnerisk fredning) og holdninger til den omfattende gennemgang af fredede bygninger i hele Danmark, som blev gennemført i årene 2010-16. Når forfatterne f.eks. på side 327 køligt konstaterer, at Det særlige Bygningssyn ved affredning anbefalede, at de pågældende bygninger blev udpeget som bevaringsværdige, "hvormed bygningen stadig var beskyttet, men i kommunalt regi" er det lettere forvirrende, at dette udsagn blot står uimodsagt, mens et afsnit 10 sider senere (s. 338) direkte angriber dette synspunkt og ganske rigtigt peger på, at kommunal beskyttelse faktisk ikke er en beskyttelse. På den måde står fremstillingen af nyere tid som en blanding af formel fremstilling iblandet elementer, der nærmest er debatindlæg og egne holdninger, således også om bygningsfredningens værdi og fremtidige perspektiver, hvor forfatterne på side 342 i en afrunding af bogen konstaterer, at "Vi tror efterhånden, at alt kan gøres op i kroner og ører. Det kan det ikke!" *Fredet* er en spændende udgivelse, men har især for den seneste periode svært ved at balancere mellem fremstil-

ling af en formel udvikling og forfatterens egne holdninger.

Det forekommer overdrevet polemisk, når forfatterne i en kort drøftelse af forholdet mellem kulturhistorie og arkitektur vælger at lukke denne varige diskussion ned ved at skrive, ” at imidlertid kan man med en vis ret hævde, at samtlige bygninger på fredningslisten repræsenterer en kulturhistorie, mens det omvendt ikke er alle fredninger, der har arkitektoniske værdier, og at de arkitektoniske fredninger derfor udgør et mindre tal på fredningslisten.” Her afsløres det, at forfatterne er henholdsvis arkitekt og kunsthistoriker og ikke har en kulturhistorisk baggrund – at en bygning har historie i ubestemt form er måske i en vis forstand rigtigt, men på samme måde vil enhver bygning have en grad af arkitektur i samme ubestemte form. Derimod er en værdisætning i form af historisk betydning nødvendig – nøjagtigt som det er nødvendigt at vurdere en bygnings arkitektoniske og bygningskulturelle kvaliteter mere præcist. Alene i denne banalisering af begrebet historie ligger formentlig en kim til forståelse af den altid standende diskussion mellem historikere og arkitekter.

Hele samfundets eje er, hvis man blot er lidt informeret om bygningsfredningens historie, underholdende at læse. Bogen er på samme tid en redegørelse for udviklingen på en række områder, men i nok så høj grad en debatbog, og det er velgørende, at forfatterne ikke er bange af sig. I modsætning til den lidt formelle

tekst i *Fredet* kommer man her bl.a. i kapitlet om Det særlige Bygningssyn simpelthen bag facaden. I en række tematiske artikler kommer vi rundt om vigtige emner som bevaring før bygningsfredningsloven, Det særlige Bygningssyn, de første fredninger, fredninger over tid, fredning af haver og af landbygninger og håndtering af de fredede bygninger gennem 100 år. I et kapitel, der er kritisk over for styrelsens praksis, behandler Hanne Christensen de seneste års affredninger, som kunne være håndteret anderledes, og argumenterer godt for sin sag med eksempler fra byer med massiv affredning som f.eks. Aabenraa. Dette kapitel er interessant læsning i direkte sammenhæng med forklaringen af affredningerne og redegørelsen for gennemgangen af de fredede bygninger i *Fredet*. Hvor *Fredet* beskriver processen set ovenfra, ser Hanne Christensen på affredningerne i en konkret lokal kontekst og viser, hvorfor oplevelsen sine steder har været frustrerende og svær at forstå. Bygningsfredning og ejendomsret og lovgivning om bygningsfredning behandles til slut af de to advokater i forfatterkredsen.

Bogens form har både fordele og ulemper. På den ene side får vi behandlet områder, som er helt centrale for bygningsfredningen gennem de forløbne 100 år – på den anden side hænger kapitlerne ikke altid sammen og varierer stilistisk, og der bliver i sagens natur aldrig tale om en samlet fremstilling af bygningsfredningens historie – det er antologiens væsen. Engagementet er velgørende og kipper sjæl-

dent over. Artiklerne har overvejende god forståelse for de udfordringer, som også følger med bygningsfredningerne og for de kræfter, der vanskeliggør fredning. Der skal derfor lyde en opfordring til ikke blot at læse *Fredet*, men også at anskaffe *Hele samfundets eje* og at læse begge bøger tæt på hinanden. Da vil man være klædt godt på til at drøfte bygningsfredning nu og i fremtiden.

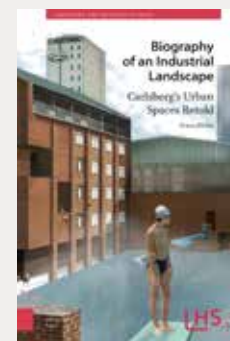
Læsere af *Fabrik & Bolig* vil finde holdsvis behersket information om den udvikling, som blev synlig internationalt og især i England i 1960-70'erne, hvor fokus på industrikulturens bygninger blev stærkere og stærkere og nåede Danmark i 1970'erne og på bygningsområdet for alvor fra 1980'erne. Allan Tønnesen nævner tendensen i sit kapitel om fredningsmønstre i forskellige perioder (*Hele samfundets eje* s. 90), mens Bendsen og Morgen giver en kompakt, men fint dækkende fremstilling af området (*Fredet* s. 231-34). Historikeren Caspar Jørgensen, som vil være dette tidsskrifts læsere bekendt, var i en årrække direkte knyttet til arbejdet med bygningsfredning og var stærkt medvirkende til – sammen med Selskabet til bevaring af Industrimiljøer – at sætte fokus på industrikulturens bygninger og at sikre en række fredninger, som vi i dag kan glæde os over. De såkaldte temagennemgange i 1990'erne gav et nødvendigt overblik og bedre mulighed for, at Det særlige Bygningssyn kunne tage informerede, lødige beslutninger på det vanskelige område. Synet fik i de år forelagt gennemgange af industribygninger i København,

danske kalkværker, jernbroer, danske jernbanebygninger og dertil en række enkeltstående bygninger, hvoraf mange er fredet endnu i dag. At selv store, væsentlige fredninger som GI. og Ny Carlsberg ikke i sig selv er et løfte om evig beskyttelse, men selv efter fredning er underlagt endog meget omskiftelige vilkår, viser udviklingen i Carlsbergbyen i de seneste år med al tydelighed. For nogle har industrikulturen på Carlsberg rummet en spændende potentiale for at give tekstur og dybde til nybyggeri, men også en mulighed for at udnytte og sikre afkast af gode grunde tæt på det centrale København – for andre ses det som et alt for voldsomt indgreb i et dansk industrimonument i international klasse på trods af, at langt det meste var fredet. At der fortsat er store ubalancer i fredningen af bygninger viste bl.a. den store gennemgang af danske havnes bygningskultur i årene 2006-08. Den viste også de store udfordringer, der er med at skabe forståelse for de værdier, bevaringen af en historisk vigtig og æstetisk prægnant bygningskultur rummer for storbyer i vækst med et stort økonomisk pres på udvikling og på at skabe nye grunde til boligbebyggelse, som det især kan ses i København.

Bygningsfredning er – og ikke mindst, når det drejer sig om industrialismens bygninger – fortsat en kamplads, hvor både økonomi og holdninger mødes – oftest i form af ønsket om at bevare noget overfor ønsket om at skabe ny udvikling, stillet op som hinandens modsætninger. Det lange blik på dansk bygningsfredning i både *Fredet* og *Hele samfundets eje* viser, at

denne modsætning ofte er falsk, og at det danske samfund på den lange bane bliver et rigere og bedre sted at leve og arbejde, hvis vi sikrer forskellige tidsaldres passende repræsentation blandt de fredede og bevaringsværdige bygninger.

Henrik Harnow

Svava Riesto, *Biography of an Industrial Landscape. Carlsberg's Urban Spaces retold. Amsterdam University Press 2018, 246 sider ill. ISBN 978-90-485-2489-1*

Carlsbergs omdannelseshistorie:

Da Carlsberg i 2006 besluttede at indstille produktionen på Valby Bakke, udløste det stor debat om, hvad der nu skulle ske med det udstrakte område med de mange fine bygninger tæt på det centrale København.

Mit eget første besøg inde i selve området skete i forbindelse med industrikulturåret 2007, hvor der stadig var dele af produktionen, som var aktiv. Året efter blev alt definitivt lukket ned, og der blev udskrevet en arkitektkonkurrence som blev vundet af arkitektfirmaet Entasis. Der blev i forslaget lagt stor vægt på bevaring af områdets særlige kulturarv, der blev arbejdet med en, på det tidspunkt, høj grad af fortætning, bæredygtighed stod højt på dagsordenen og visuelt var forslag præget af de mange slanke højhuse, som bragte mindelser om toskanske bystater. Forsla-

get vakte stor opmærksomhed i faglige kredse – i København var spændingen nok snarere rettet mod åbningen af det hidtil lukkede område.

I "Industriens År" 2007 blev der introduceret en ny kulturarkategori: "Industrielle anlæg af national betydning". Kulturarkstyrelsen udvidede på denne baggrund fredningen i 2009 med et større antal af anlæggets nyere modernistiske bygninger som "De hængende haver" og Lagerkælder 3 med de karakteristiske gyldne skiver på facaden. Tilsammen en omfattende og ambitiøs fredning som understregede styrelsens øgede fokus på den industrielle kulturark.

Samme år blev rammelokalplanen for hele området vedtaget og, i perioden inden de fysiske byggearbejder kunne igangsættes, blev området åbnet for offentligheden, bygninger blev midlertidigt taget i brug både til events, men også til mere langvarige anvendelser som fx Dansehallerne i den tidligere sodavandsfabrik. Desuden blev der etableret en række midlertidige interventioner i de forskellige byrum – fx en rebskov, en parkourbane og en oplevelsesrute oppe i træerne.

Til at håndtere omdannelsen af området blev der 2012 etableret et udviklingselskab Carlsberg Byen P/S ejet af Carlsberg (25%), PFA (30%), Topdanmark (22,5%) og PenSam (22,5%).

Baggrund for bogen

I 2011 afleverede Svava Riesto sin PhD afhandling *Digging Carlsberg – Landscape biography of an industrial site undergoing*

redevelopment. På det tidspunkt var den fysiske omdannelse af det tidligere fabriksanlæg knapt gået i gang – kun de midlertidige eksperimenter og de store planer gav løfter om de forandringer, som var i vente. I afhandlingen beskrives omdannelsen af Carlsberg som et eksempel på de mange byomdannelsesprojekter, hvor tidligere industrialanlæg omdannes til nye byformål. Valget af Carlsberg udsprang i høj grad af, at omdannelsen her, efter Riestos opfattelse, på mange måde har udfordret tænkningen af, hvorledes kulturark defineres aktualiseret i en strategisk urban kontekst.

Riesto tog, lidt utraditionelt, særligt udgangspunkt i industrialanlæggets landskab og fokuserede på de rumlige sammenhænge både over og under jorden.

Med *Biography of an Industrial Landscape* har hun skrevet en opfølgning – en slags midtvejsstatus på Carlsberggrunden og dens omdannelse i perioden 2006, hvor omdannelsen af anlægget første gang blev annonceret, til 2016 hvor de første nye bygninger blev taget i brug.

Bogen har samme afsæt som PhD-afhandlingen, men er gjort lidt mere læselig ved at reducere det formelle afhandlingspræg. Der er dog stadig tale om et videnskabeligt forskningsarbejde, som udspringer af mere end ti års løbende undersøgelser af et af landets mest omtalte og omdiskuterede omdannelsesprojekter.

Bogens formål og teoretiske afsæt

Riesto beskriver bogens primære formål: At undersøge den optik og de forudsæt-

ninger og narrativer som anvendes af de som arbejder professionelt med byomdannelse – særligt i omdannelsen af industrielle produktionsanlæg. Herunder en gennemgang af skiftende tilgange til og syn på omdannelse og transformation af kulturark gennem tiden. Endelig en kritik af det dominerende syn på industrielle landskaber som endimensionelle, uæstetiske og uden karakter og stoflighed.

Synet på kulturarken – her den industrielle – har siden 1990'erne været udsat for store forandringer. Riesto ridser udviklingen op: Udgangspunktet var bevarelsen af visse kulturarkartefakter, der opfattedes som vigtige, således at man ikke ødelagde deres autenticitet og evne til at repræsentere historien. Siden er bevaringen af kulturark i stadig højere grad blevet blandet sammen med rumlig planlægning, byudvikling og politik. IBA Emscher Park i Ruhr i Tyskland (1989 – 99) er et af de centrale referenceprojekter, hvor den lokale industrikulturark blev udnyttet som løftestang for den regionale udvikling. Her opstod begreber som "industrinatur" og "post-industrielt landskab". Fokus var ikke på "Den Store Bevaring", men i stedet på nye begreber som "transformationspradigmet" og "ny kulturark". Denne nye tendens flyttede synet fra det enkelte kulturarkartefakt som objekt, over mod det samlede miljø som udtryk for interaktionen mellem mennesker og steder over tid. Altså både processen og dens produkter.

Stedsbegrebet er helt centralt, når der diskuteres byomdannelse. Svava Riesto udfolder forskellige perspektiver på dette.

Dels den noget statiske og visuelt fokuserede klassiske Genius Loci-tænkning, over et Heidegger-inspireret syn på stedet som centrum for den menneskelige oplevelse til en socialkonstruktivistisk tilgang med udgangspunkt i analyser af magt, interesser og sociale processer og endelig Rem Koolhaas' påpegning af, at sted er noget vi skaber, ikke noget som er, med gentrificering som eksempel: Udviklingen uddriver netop stedets specifikke egenart og indfører en ny. Han argumenterer på denne baggrund for, at stedsidentitet ikke er relevant for fremtidens byer.

I de senere år har stedsbegrebet yderligere bredt sig ud, men kan betragtes med udgangspunkt i det relationelle. Fx har Henri Lefebvre udviklet forståelsen af sammenhængen mellem praksis og landskabet, Doreen Massey har beskrevet flows, forbindelser og stedets manglende begrænsning og endelig kan stedsbegrebet betragtes – som hos Matthew Gandy og William Cronon - i interaktionen mellem sociale, kulturelle og miljømæssige processer. Disse teoridannelser fører Riesto til Lefebvres relationelle syn på de åbne rum som et produkt under konstant frembringelse i interaktionen mellem materialet, diskursen og praksis. Denne proces – denne evindelige konflikt – skaber landskabet og det givne steds særlige karakter. Formgivning – fx i forbindelse med omdannelse af et sted – skal således ses som en editerings- eller interventionsproces, snarere end en opfindelse af nyt, da den bliver til i interaktionen med den eksisterende kontekst.

Denne baggrund anvender Svava Riesto i en særlig landskabsbiografisk tilgang til det industrielle anlæg. En dynamisk metode som undersøger, hvorledes landskaber – og her et industrielt anlæg – over tid udgør rammerne om menneskers liv ved at de bearbejdes, bruges og interagerer med forskellige grupper og individer. I forlængelse heraf involverer hun ikke bare arkitekter, entreprenørers eller ingeniørers men også de ansattes forståelse og brug af landskabet. Mere præcist beskrives Carlsberggrunden som et relationelt sted gennem en udfoldning af stedets landskabsbiografi: Bakkens historie, den matrikulære historie, den kendte far-søn fejde, de sociale spændinger osv.

Analysen af anlægget

Kapitel tre er helliget Carlsberggrundens pladser og udrum. Hun kritiserer det manglende fokus på disse i kulturarkundersøgelser, designforslag og diskussionerne om omdannelsen. Og når så endelig fx Kulturarkstyrelsen og Carlsbergs beskriver udrum i forbindelse med konkurrenceprogrammet – så handler det primært om akserne og ikke andre rumlige organiseringer. Et noget bedaget syn på industrielle anlæg og sandsynligvis en tilgang som er overvintret fra SAVE-systemets udgangspunkt i danske historiske købstæder og deres aksiale organisering.

Selve SAVE-undersøgelsen af Carlsberg kritiseres for at have for ensidigt fokus på bygninger frem for udrum. Dette har ført til, at der, i overensstemmelse med Carlsberg A/S' ønsker, er åbnet for tæt bebyg-

gelse i de åbne rum. Samtidig er Riesto også kritisk overfor vinderprojektet fra Entasis' opfattelse af byliv som er baseret på Jan Gehls opfattelse af veldefinerede byrum og den klassiske europæiske bymodel. Dette syn udelukker mere utraditionelle byrum som Carlsberggrunden netop er rig på.

Den komplekse relationelle tilgang afspejles i bogens sammensatte beskrivelse af de mange faktorer som har bidraget til at give Carlsbergs industrielle landskab form: For eksempel beskrives i den historiske gennemgang af udviklingen af Carlsbergs udrum, hvordan gær har bidraget til skabelsen af landskabet gennem behovet for kældre, ramper og senere tanke som har været centrale i ølets gæringsproces. Carlsbergområdet er undermineret af 11 kilometer kældre som udgør en væsentlig del af fortællingen om virksomheden og dens produktion. Imidlertid har det været vanskeligt at lade kældrene indgå i omdannelsen af anlægget. I stedet er der blevet anlagt parkeringskældre og vandreservoirs ved siden af de eksisterende. De omfattende udgravninger skabte en mængde overskudsjord som er blevet udnyttet i udformningen af områdets fine haveanlæg. I områdets sociale liv spillede de stejle græsklædte skrænter som fremkom, en særlig rolle, da de i udstrakt grad blev brugt som mødesteder i pauserne når vejret var til det. Også transporten af øllet med først hestevogne og siden større og større tankbiler, har formet områdets byplan med store asfaltarealer, overdækninger og bearbejdnings af terrænet.

Kritik af projekter og processer

I Entasis' vinderprojekt blev områdets kældre set som et vigtigt element – næsten som et udtryk for stedets ånd – og blev anvendt i en klassisk udformning af planens gader og pladser minutøst følgende henholdsvis kældrene og de underjordiske gange. Riesto er ret kritisk overfor dette, som hun kalder en retorisk figur, en alt for mekanisk oversættelse af kælderplanens struktur. Desuden er der kun efterladt mere eller mindre solitære monumenter uden de mange karaktergivende rodede og mangfoldige til- og ombygninger, loggiaer, vagthuse og skure. Denne oprensingsproces havde til formål af tydeliggøre historien, men førte reelt til en arkitektur og struktur, som aldrig havde eksisteret i anlægget før. Disse forhold hænger sammen med Entasis' projekt, der er for klassisk og dermed fremmed overfor en industriel grund, som er struktureret efter en industriel rationel logik og indeholder meget forskelligartede bygninger.

Riesto kritiserer ligeledes udviklings- og planprocessens tendens til at involvere naboer, borgere og interesserede på forkerte tidspunkter: Planhøringen (fordebatten) foregik inden man havde haft mulighed for at komme ind og se området, og omvendt kom den egentlig offentlige (lokalplan-)debat og kritik først omkring 2015, da mange bygninger var revet ned, store træer fældet og de første højhuse var opført. Denne struktur er en iboende svaghed i det danske plansystem.

Sammenfattende kan det siges at for-

skellige perspektiver fra forskellige steder fandt sammen i en stærk alliance: Den autoriserede kulturarvsdiskurs' fokus på de gamle, storslåede og smukke objekter efterlod masser af plads til Carlsbergs økonomiske interesser og behov for byggegrunde, hvilket blev understøttet af Entasis' fortælling om den fortættede klassiske by.

Konklusionen er, at den industrielle kulturarv stadig er svagt defineret som kategori – og især er der vanskeligheder ved at håndtere de åbne rum.

Hvordan gennemskuer vi de processer, som således skaber landskabet? Riesto finder tre aspekter af landskabets forandring fra studiet af Carlsberg:

1. Stridende ideer skaber landskabet. Vogt Landscape havde en ide om naturens rolle i byen, Entasis foretrak den klassiske urbane plads. Kulturarvsvurderingen lagde vægt på andre elementer i området, mens forskellige arkitekter spillede sammen med den omgivende by. Dette er eksempler på forskellige narrativer og værdier, som udfordrer hinanden. Og forskellige aktører vil være dominerende på forskellige tidspunkter og således sætte deres præg på omdannelsen.
2. Mennesker skaber landskabet sammen med andre aktører. Både vandet og gæren er eksempler på dette, men også selve det givne landskab – fx Valby Bakke osv.
3. De indlejrede kulturelle forestillinger udgør en kraft i skabelsen af landskabet.

Fascinationen af bakken udenfor København og opfattelsen af denne som stedets sjæl ses både hos kunstnere og barokkens kongemagt. Entasis ignorerede omvendt topografien med uheldige planmæssige løsninger til følge – hvilket Vogt Landscape så efterfølgende rettede op på. Disse tolkninger af stedet har konkret betydning for den kontinuerlige omformning af stedet.

Riesto ser ikke sine undersøgelser som eksakt positivistisk videnskab, men ønsker i stedet at kaste lys på de processer, som former vores omgivelser. Det er således bare endnu et bidrag til det uendelige netværk af tolkninger og gentolkninger.

Sammenfattende kan man sige om bogen, at den ligger i klar forlængelse af hendes PhD afhandling og har mange gode refleksioner, samtidig med at tonen er blevet mere kritisk.

Den landskabsbiografiske metode fremstår lidt omstændig, men de landskabelige og topografiske analyser fører til nye og interessante perspektiver navnlig i koblingen med sociale og virksomhedsmæssige vinkler.

Personligt finder jeg diskussionerne om kulturarvsbegrebet og dets afledte praksis og kritikken af vinderforslagets inklinations mod den klassiske by på bekostning af et industrielt landskabsbegreb for skarpe og forfriskende.

Bogen er ikke letlæst og har en stram akademisk disponering af stoffet. Men den er et af de sjældne eksempler på en kritisk detaljeret analyse af et vigtigt byomdan-

ningsprojekt helt fra dag et, og fortjener en større udbredelse. Men man kunne derfor håbe på en mindre detaljerig og knapt så teoretisk bearbejdning, som kunne nå en bredere kreds, for Riesto har en unik position i sin fortløbende analyse af Carlsbergs omdannelse lige fra starten.

Thomas Birket-Smith

Markus Bernsen: Danmark disruptet – tro, håb og tech-giganter. Gyldendal Business 2019, 213 s., uden illustrationer, ISBN 9788702270884

”Ulven kommer” er en teknologihistorisk klassiker, og i bogen *Danmark disruptet* gentages den i ny forklædning med de sædvanlige overtoner af teknologisk determinisme. Forfatteren er Markus Bernsen, der som journalist i et årti har skrevet om teknologi og samfund samt bidraget til bøger om den danske magtelite. I sin nye bog beskriver han tech-giganternes magt og indflydelse i Danmark i en række kapitler, hvor vi følger ham rundt i Danmark og USA og får et indblik i den nyeste udvikling i tech-miljøet og forfatterens holdning til den omsiggribende digitalisering.

I indledningskapitlet får vi at vide, at en hel generation af danskere tilsyneladende er faret vild i deres mobiltelefoner, ”som var de hypnotiseret af en fjern og fremmed magt, hvilket måske er nøjagtig, hvad de er” (s. 9). Og det gælder i øvrigt også staten, der er teknologibejstret som

aldrig før. Danmark er, som det fremgår af bogens bagsidetekst, ”et land i teknologiens klør”, hvor værdier er noget, vi er i gang med at downloade fra USA. Der er derfor behov for en modstandsbevægelse og et opgør med tech-branchen, og forfatteren beskriver sin deltagelse i et møde arrangeret af Thomas Madsen-Mygdal, fordi ”vi lever i en verden, hvor teknologi opsluger vores samfund, etik og selve vores eksistens” (s. 11). Mødet skal munde ud i The Copenhagen Catalog, en slags etisk guidebog for teknologibranchen, der skal være med til at sætte en bedre retning for fremtidens samfund og undgå den dystopi, bogen ellers ridser op.

I kapitel 2 handler det om, hvordan Danmark blev en forstad til Silicon Valley, og hvordan teknologien har fået magt over danskerne i en sådan grad, at vi ifølge forfatteren er blevet teknoseksuelle. Vi bliver præsenteret for, hvad der næsten fremstår som djævelen selv – de store tech-virksomheder som Google og Apple – og den danske forkærlighed for ordet disruption hudflettes. Forfatteren kritiserer i den forbindelse Lars Løkke Rasmussens deterministiske opfattelse af, at disruption (hvad det så end betyder) er noget, der bare sker, og som det gælder om at få det bedste ud af. Et fremtidsstog, man kan springe på eller blive kørt ned af. Men desværre undgår forfatteren i sin bog ikke helt selv den deterministiske fælde.

I kapitel 3 præsenteres læseren for Singularity University og de mange danskere, der hos organisationen har været på kursus i, hvordan verden vil ændre sig

fundamentalt pga. nye såkaldte eksponentielle teknologier – særligt fra 2045! Som forfatteren understreger, virker deres dommedagsfortælling, inkl. klassikeren med at maskinerne i fremtiden vil tage størstedelen af vores jobs, som en fortælling med stærke religiøse overtoner. De stejle udviklingskurver og robotguder lyder ifølge ham som noget fra en science fiction film, og som læser forbløffes man over, at danske politikere, forretningsfolk og embedsmænd virkelig betaler i dyre domme for den slags forudsigelser.

Som teknologihistoriker kan man heller ikke lade være med at trække på smilebåndet af udtalelser som fx den daværende beskæftigelsesminister Troels Lund Poulsen, der i 2017 forklarede regeringens disruptionråds vigtighed med, at "det er som bekendt svært at spå om fremtiden [...] Men sikkert er det, at den kommer hurtigt" (s. 71). Det giver mindelser om den gang, telegrafene og jernbanen var de nye samfundsforandrende teknologier, der fik både positive og negative forudsigelser med på vejen og medførte mange overvejelser om hastighed (se fx Den Jyske Historiker nr. 108). Eller for at tage et nyere eksempel, da Alfred Toffler i 1970 skrev bogen Fremtidschok om mennesker, der overvældes af forandring og permanensens død. Fælles for alle disse forudsigelser om, hvordan teknologi vil forandre vores samfund, er, at de nogle gange rammer forholdsvis plet, andre gange helt uden for skiven. For teknologi er selvfølgelig ikke en udefra kommende kraft, der automatisk ændrer samfundet

på bestemte måder, men noget, vi skal forholde os til, diskutere og sætte i spil i forhold til den udvikling af samfundet, vi ønsker os. Og det er der ikke noget nyt i. En kendt teknologihistoriker, Melvin Kranzberg, skrev for snart mange år siden, at teknologi hverken er god eller dårlig – men den er heller ikke neutral.

Hvis man et kort øjeblik prøver at sætte sig ud over den relativt korte tidsperiode, som bogen *Danmark disruptet* fokuserer på, vil jeg foreslå, at læseren forestillede sig at være født i Danmark i 1845 og som noget exceptionelt for den tid levede i 100 år. Du ville som lille have haft mulighed for at køre med Danmarks første jernbane og få år efter at sende et telegram. Som voksen ville du opleve ting som elværker, skrivemaskiner, telefoner, kuglepenne, wc'er, støvsugere, cykler, biler, flyvemaskiner, kunstgødning, armeret beton, biografier, musikafspillere, radio og plastik blive en mere og mere almindelig del af det danske samfund med hvad der til har hørt af produktionsanlæg og store infrastrukturelle systemer lige fra kilometervis af kloakrør til Lillebæltsbroen. Lige før, du lukkede øjnene, ville de første mennesker være blevet kureret med penicillin, regnemaskinerne var blevet så avancerede, at vi begyndte at kalde dem computere, og den første atombombe var faldet. Supermarkeder og motorveje nåede du lige nøjagtigt ikke at opleve, men alligevel kommer den langt senere lancering af Iphonen – i hvert fald i denne anmelders optik – til at fremstå lidt mere parentesagtig end disruption-guruerne

har det med at prædike. Ligesom robotterne – som i øvrigt har været en del af vores samfund længe – kommer til at fremstå mindre skræmmende. Ikke fordi jeg ikke tror, at arbejdsmarkedet vil forandre sig, men fordi det ikke er noget nyt. Hverken job som telefondame, typograf eller syerske præger det danske arbejdsmarked i dag, ligesom skrivestuerne også er nedlagte. I bogen citeres den daværende forskningsminister Tommy Ahlers for at sige, at vi ikke længere kan vide, hvordan arbejdsmarkedet kommer til at udvikle sig (s. 147), men man får lidt lyst til at stille modspørgsmålet: Hvornår kunne vi sidst vide det? Samlebånd, containere og supermarkeder har fx også gjort sit til at ændre det længe før Facebook, Google, Apple og Amazon og de andre skurke fra bogen kom på banen.

Tilbage til bogen så er det i kapitel 4 bl.a. den politiske proces omkring anlæggelsen af datacentre i Danmark, der er i centrum. Som det i parentes bemærket fx også var tilfældet, da Århus byggede containerhavn i begyndelsen af 1970'erne, går man lokalt ofte langt for at tækkes de store virksomheder, der gerne vil etablere sig i lokalområdet. I kapitel 5 er det Københavns Kommunes tætte samarbejde med Google, og kommunernes ofte fejlslagne investeringer i teknologier som fx spiserobotter, der er i fokus, og vi præsenteres sporadisk for Shoshana Zuboffs nye bog om overvågningskapitalismen. I kapitel 6 er det skolesystemet, der er i centrum. Her får vi at vide, at vi mange gange før har overvurderet teknologiens

betydning for uddannelsessystemet, og læseren præsenteres for tænketanken Analogiseringsstyrelsen, der bl.a. arbejder for indførelsen af analoge zoner og bekæmper den digitalisering, der ikke altid er smart, som fx når man skal tjekke busens afgangstider på telefonen i stedet for at køreplanen hænger ved busstoppestedet. I kapitel 7 tages vi med på køretur i Silicon Valley og møder Stewart Brand, og endelig kommer vi i kapitel 8 på tur til Hvide Sande, hvor kablerne kommer ind fra USA.

Bogen stiller relevante spørgsmål, som hvad er egentlig spørgsmålet, når digitalisering altid synes at være svaret (s. 101), og tager relevante emner op, som når forfatteren peger på frygten for at nogen vil tage vores jobs, velfærd og fremtid, om det så er kineserne eller robotterne (s. 147). Men man bliver lidt træt af dens krigsmetaforer, som fx når der tales om faldet af det sidste forsvarsværk mod techgiganterne (s. 160), og som teknologihistoriker savner man også det fokus, der i forskningen i øjeblikket er på alt det, der ikke forandrer sig så hurtigt. På dagligdagen, det gamle og vedligehold som det præsenteres i den engelske teknologihistoriker David Edgertons klassiker *The Shock of the Old* fra 2006, hvor han bl.a. peger på hestens betydning i 1. og 2. verdenskrig og i øvrigt hudfletter vores optagethed af det nye på bekostning af det gamle.

Alt i alt formåede bogen ikke rigtigt at overbevise denne anmelder om, at verden i den grad er af lave, og at vi står

over for en helt ny situation. Dertil virker de forskellige problematikker, som bogen ridser op, alt for velkendte set i et historisk perspektiv. Som noget positivt lægger bogen op til refleksion over vores teknologibrug, men alt i alt fremstår den mere anekdotisk end skarpt analytisk.

Louise Karlskov Skyggebjerg

Göran Alm, Anders Houltz, Björn Axel Johansson, Pelle Snickars og Jenny Stendahl, I världsutställningarnas tid. Kungälv, näringsliv & medier, Förlaget Näringslivshistoria, Stockholm 2017, 204 sider ill., ISBN 9789198340952.

Bernadottebiblioteket på kongeslottet i Stockholm er kongefamiliens slægtsbibliotek på omkring 100.000 bind, sammensat af mere end 20 privatbiblioteker fra Bernadotteslægten. Derudover rummer det landets største private fotosamling med omkring 800.000 fotografier, helt tilbage til 1840'erne. Samlet set udgør samlingerne et enestående tidsdokument og et rigt billede af Bernadotte-familiens samfundsaktiviteter og den svenske samfundsudvikling i det hele taget. Et særligt indslag i billedsamlingen er en mængde smukt indbundne albums som stammer fra de nationale og internationale udstillinger samt verdensudstillinger, som kongelige personer har taget aktivt del i, men også billedsamlinger fra alle de steder, hvor der i det hele taget har været afholdt verdensud-

stillinger. Disse billeders enestående dokumentariske værdi, suppleret med materiale fra *Centrum för Näringslivshistoria* (det svenske erhvervsarkiv), som rummer virksomhedsarkiver fra mange af de firmaer, der har udstillet igennem årene, ledte frem til udgivelsen af denne bog.

I dag er det svært at forstå den betydning, som verdensudstillingerne havde i sin gyldne periode i 1800-tallets anden halvdel. De opstod som en helt ny form for mødested i industrialiseringens kølvand, hvor verdens førende industrinationer kunne kappes om opmærksomheden i en tid, hvor der ikke fandtes noget tilsvarende. Den første var *The Great Exhibition of Works of Industries of All Nations* i Londons Hyde Park i 1851, som også kom til at definere det koncept, som alle senere udstillinger lænede sig opad og på forskellige måder søgte at overtræffe. Selvom mange senere udstillinger har overgået den i størrelse, antal udstillere og besøgstal er og bliver den *The Great Exhibition*.

Som nævnt danner Bernadottebibliotekets billedsamling udgangspunkt for bogen, der fra forskellige vinkler søger at undersøge den udstråling, som udstillingsmediet besad, specielt i perioden fra 1800-tallets midte til Første Verdenskrig. Herunder særligt kongelige personers rolle i udstillingernes historie – som officielle aktører, indviere og festtalere, men også som aktive medskabere af udstillingerne og deres indhold, endog som kunstnerisk medvirkende og udstillere. Og i særdeleshed udstillingerne som en mediearena for samarbejde mellem kongehus og er-

hvervsliv, hvor delvist sammenfaldende, delvist adskilte agendaer kunne virkelig gøres.

Udover *Anders Houltz'* indledning har fem forfattere bidraget:

Göran Alm skriver i bogens første kapitel om kongelige personer, som har sat deres præg på de store udstillinger starten med London 1851, hvor prinsgemalen Albert spillede en afgørende rolle i etableringen og på samme tid kunne virke for liberale reformer og sin "egen" udstilling. Alm sammenligner prins Alberts reformer med den svenske kronprins, senere kong Oscar I (1844-1859), der i sine unge år arbejdede ihærdigt for sociale reformer og industriel udvikling. Han følger sporet op til kronprinsesse Margareta (gift med den kommende Kong Gustav VI Adolf) og hendes indsats som kunster og landskabsarkitekt i forbindelse med Den Baltiske Udstilling i Malmö 1914.

Jenny Stendahl tager udgangspunkt i Dronning Lovisas indvielse af den første internationale industriudstilling i Sverige, Stockholmsudstillingen 1866. Hun påviser, hvorledes et forandret medielandskab i kombination med liberale reformer og en begyndende industrialisering skabte nye muligheder for at kvindelige medlemmer af kongehuset kunne optræde som selvstændige repræsentanter i det offentlige liv. En anden pointe er, at udstillingen i højere grad manifesterede frihandel og teknisk udviklingsoptimisme end den skandinaviske, som ellers var begivenhedens udtalte motiv.

Björn Axel Johansson bidrager med en

særdeles interessant artikel om ikke bare de tekniske forhold i fotograferingens barndom (som gav store begrænsninger) og forholdet til de store udstillinger, men også om hvorledes repræsentanter for kongehuset brugte og udøvede fotomediet i forskellige sammenhænge. Han påviser, at udstillingerne var en platform for at præsentere og sælge fotomediet i det hastige udviklingsstadier, men også at de i kraft af at være samtidens største offentlige begivenheder udgjorde et vigtigt marked og arbejdsplads for tidens fotografer.

I sin artikel analyserer *Pelle Snickars* den svenske monark, som måske tydeligst forbindes med det sene 1800-tals mediemuligheder, men også med udstillingsmediet som sådan: Oscar II (1872-1907). Han huskes som symbol på den æra, hvor Sverige industrialiseredes, og hvor Stockholm udviklede sig til en storby, og Stockholmsudstillingen 1897 fejrede på sæt og vis også hans 25-års regeringsjubel. Snickars viser, at kongen indgik i en bevidst, omend ambivalent, symbiose med de nye medier: aviserne, fotografiet og filmen. I en tid, hvor kongemagten begrænsedes mere og mere, blev rollen som offentlig person, fx i forbindelse med Stockholmsudstillingen, mere og mere vigtig.

I sidste kapitel undersøger *Anders Houltz* virksomhedernes incitament for at medvirke i de store udstillinger, og værdien, ud fra et forretningsmæssigt perspektiv, af de royale koblinger, som udstillingerne tilbød. 1800-tallets udstillinger havde en meget direkte betydning for reklame og markedsføring, ikke mindst gennem det

præmieringssystem med bl.a. guld-, sølv- og bronze-medaljer, der dengang indgik i udstillingskonceptet. Også i 1900-tallet forblev udstillingerne relevante for erhvervslivet, men fokus forsvandt i nogen grad til andre markedsføringsplatforme. Men verdensudstillingen i New York 1964-1965 var dog et eksempel på, at det svenske erhvervsliv ikke ville stå udenfor. Det officielle Sverige havde meldt afbud pga. andre markeds-fremstød i USA, men det opponerede det svenske erhvervsliv kraftigt imod. Så kraftigt, at næsten alle svenske eksportvirksomheder, med Marcus Wallenberg fra Asea i spidsen, påtog sig at realisere den svenske pavillon for egne midler. Belysningen var, at det Sverigesbillede, man troede at have ude i verden, og især i USA, var at Sverige grundlæggende blev opfattet som et socialistisk land, hvor staten havde fuld kontrol over virksomheder og medborgere. Pavillon skulle derfor fremvise et sundt erhvervsliv, som agerede på et frit marked og samtidig udgjorde en hjørnesteen i den svenske velfærd. Mottoet blev derfor: "*Creative Sweden – Land of Free Enterprise*". Men på trods af privatfinansieringen havde man stadig brug for monarkiet til at lancere erhvervslivets modbillede til myten om det socialistiske Sverige i det royalistiske USA. Kong Gustav VI Adolf var udelukket, da Sveriges deltagelse i udstillingen ikke var officiel, så i stedet kom den 21-årige prinsesse Christina, storesøster til kronprins Carl Gustaf, til at indvie den svenske pavillon. Samtidig kørte man et markeds-fremstød på Fifth Avenue, hvor varehuse

og butikker skilte sig med svenske varer og et stort portrætfoto af prinsessen med teksten "*Another quality product from Sweden*". Successen var hjemme, og da udstillingen lukkede, havde næsten 6 mill. gæster besøgt pavillonen.

Mellem kapitlerne er der korte indslag med fotos af Sveriges bidrag til udstillingerne i Paris 1867, Wien 1873, Philadelphia 1876, Paris 1878, San Francisco 1894, Paris 1900 og Skt. Petersborg 1908, somme endog kolorerede. Alle i en fremragende kvalitet.

Som man vil forstå, er der tale om meget mere end en billedbog. Det er et grundigt værk, der kommer godt rundt om sit emne, og det fyldestgørende noteparat og litteraturlisten åbner for yderligere studier for den interesserede læser.

Jørgen Hegner Christiansen

Ketil Moe og Johan-Ditlef Martens, Hva er en god bolig? Boligens utvikling i Norge fra 1650 til 2017, Oslo Universitetsforlaget 2018, 432 sider ill., ISBN 9788215028729.

Den boka som her ligg føre, er ein kombinasjon av ei bustadhistorisk framstilling og ei kritisk drøfting av bustadpolitikk og utviklingstrekk på bustadsektoren. Med referansar til dagens fagdebatt der mykje handlar om *tilpassing* til rammevilkår meir enn å stille spørsmål ved dei, ønsker forfattarane å diskutere kva ein god bustad kan vere. Dette vil dei gjere ut frå historiske, materielle, politiske og kulturelle samanhengar. Dei vil vidare sjå på kven som definerer kva ein god bustad er, og kva som kan seiast å vere kvalitet ut frå gitte føresetnadar (s. 14 f.).

Boka er inndelt i sju kapittel. Etter den innleiande drøftinga av kva ein god bustad er, følgjer fem kronologiske kapittel og eit oppsummerande kapittel. Dei kronologiske kapitla tar til med bolken 1650-1850, vidare 1850-1900, 1900-1940, 1940-

1980 og 1980–2017, og dei er bygd opp med nokolunde same tematiske struktur. Etter ein ingress presenterast nokre hovudtrekk ved samfunnsutviklinga i perioden, dermost internasjonale impulsar som på ulike vis har nådd Noreg, så bustadpolitikk, sentrale trekk og aktørar, det heile belyst med ei rekke døme på større og mindre prosjekt som ifølgje forordet skal vere tidstypiske prosjekt og ikkje nødvendigvis førebiletlige.

Kapittel 2 for perioden 1650–1850 omhandlar meir enn bustaden, det ser også på hus for andre behov enn folk: dyrerom lager/bur. Det blir som ein miniversjon om den norske byggjeskikken. Kapittelet tar dessutan for seg meir enn berre bygningshistorie, også arbeidsliv, material-/ressurstilgang, tilretteleggingsbehov, til dømes ved verk eller andre store arbeidsplassar. Livesett og bustadmønster, byggjeteknikk, bygningslovgeving (brannlovgeving), stilideal og standsmessige krav blir handsama, og døme blir henta frå landsbygda, verkssamfunn og bysamfunn.

Kapittel 3 tar oss inn i den tidlige industrialiseringa med leigegarden som den nye bustadforma i byane. Opptakten til å sjå bustaden som ein vare skjer i denne perioden. Døma er i all hovudsak frå Kristiania, men med nokre få nedslag i dei andre større byane: Bergen, Trondheim og Stavanger. Også sveistarstilen får merksemd med skildring av byggjemåte og utbreiing i det moderne Noreg. Her kunne knappheit på byggjematerialar av større dimensjonar ha vore trekt inn som ei delforklaring på at denne byggjemåten fekk så stort gjennomslag.

Offentlig gjennombrøt i bustadbygging er fokus i kapittel 4. Den kommunale bustadbygginga og den offentlige bustadpolitikken blir sentral. Kommunane vart den viktigaste aktøren i bustadbygginga i byane, eit trekk av det som er kalla “velferdskommunen”.¹⁾ Den kommunale bustadbygginga ga i hovudsak husvære for middelklassen. Hagebytanken fekk fotfeste og vart realisert gjennom fleire prosjekt både i Kristiania og i andre byar som Bergen, Kristiansand, Stavanger og Trondheim. Dømet frå Trondheim er Lillegården.²⁾ Eit anna viktig trekk i denne perioden ved sidan av det offentlige engasjementet, var framveksten av bustadkooperasjonen. Også industribedrifter opptredde som bustadbyggjarar på tidlig 1900-tal, og det blir gjort eit grundig nedslag på Rjukan. Jugendbyen Ålesund blir vigd eit delkapittel, men her kunne ein også ha gjort ein visitt til Trondheim som er ein stor jugendby, om enn ikkje med like stor konsentrasjon som Ålesund.³⁾

Krig, øydelegging, gjenoppbygging og etterkrigstidas satsing på ein aktiv bustadpolitikk for å redusere ulikskapar er sentralt i kapittel 5. Gode bustader for “folk flest” var eit felles mål for mange aktørar, ikkje minst var Den norske stats husbank, oppretta i 1946, sentral. Den norske modellen for sosial bustadbygging innebar at staten vart ein aktør både gjennom lovgeving og finansiering. Kommunanes rolle var først og fremst å skaffe tomter og regulere tomteområde, og private og bustadkooperasjonen stod for utbygginga. Nye standardar vart sett både for areal og kost-

nadsgrense i høve til ordinær industriarbeidarinntekt. Dette var også ein periode da det å teikne leilighetsbygg ga status i arkitektstanden. Siste gong Byggekunst hadde eit vanlig leilighetsbygg på framsida, var visstnok i 1951.⁴⁾

Rundt 1980 får ein vendinga frå sosial bustadbygging til frislepp av marknadskreftene. Husbankens rolle vart endra frå å finansiere store delar av bustadbygginga til forvaltning av spesielle låne- og stønadsordningar. Kontroll med pris og omsetnad vart awikla, og kooperative bustadar vart ein del av marknaden. Kommunane fekk ei tilbaketrekt rolle, og såkalla eigeidomsutviklarar vart stadig viktigare. Forfattarane kjem her med klar kritikk av dagens bustadpolitikk. Mange bustadprosjekt i dei store byane har understandard. Standard skal liksom bli kompensert med sentral plassering, men blir han det? Svakheiter ved nye prosjekt i sentrale strom er mindre areal, dårlege planløyningar, høg tettheit, dårlege uteareal og lite sol. Standard på blokkprosjekt utafør byane derimot held stand.

1) Tore Grønlie 2004: “Fra velferdskommune til velferdsstat – hundre års velferdsvekst fra lokalisme til statsdominans.” I *Historisk tidsskrift* 04/2004.

2) Lillegården blir plassert på Singsaker, men dette bustadområdet er anlagt nettopp på Lillegården.

3) Roy Åge Håpnes 2002: *Det trondhjemske byggesystem 1899–1925 – Omfang, organisering og finansiering av leiegårdsutbyggingen*. Hovedoppgave i historie, NTNU, Trondheim, sjå også Håpnes 2003: Trondheim tar form – bygningshistoriske blikk på bydelene. Trondheim kommune.

4) Arkitektur N nr 5 2019, s. 8.

Innleiingskapittelet reiser mange spørsmål rundt kva ein god bustad er. Det sentrale perspektivet synest å vere bustadsektoren sett i eit fordelingsperspektiv, både økonomisk, sosialt og miljømessig. Vekta blir lagt på dei fysiske rammene, ikkje på bustaden som heim, sjølv om det temaet også blir berørt indirekte i det som blir sagt om gjennomtrekk i bustadområde.

Avslutningskapittelet stiller det opne spørsmålet: “God bolig, hva nå?” I eit tilbakeblikk blir det vist at vi i dag delvis er tilbake til utgangspunktet da bustadanden skulle forberast for folk flest: frå allrom der heile familien både arbeidde, åt og sov, til planløyning med eigne rom for dei ulike funksjonane og separate rom for den enkelte familiemedlemmen, for så igjen tilbake til allrommet med både matlagning og opphald og kanskje til og med senga i ein liten alкове.

Krav til ein god bustad blir diskutert, og kva som må gjerast for å oppnå god bukkvalitet for alle. Her kjem samfunnsdebattantane Martens og Moe inn med ei tydelig stemme, mellom anna med spørsmål om det ut frå miljøomsyn bør settast maksimumsgrenser for bustadareal i tillegg til minimumsgrenser. Bustadkarriere har blitt eit begrep dei seinare åra, men dette blir berre berørt indirekte ved at det blir peika på flyttingar og korleis det svekker bumiljøet, tilsvarande også med den utstrekke graden av framleige av bustad nr. 2 som skjer i sentrale strom.

Forfattarane tilrår at ein ser på fortene- sta i byggjebansjen, og spør om vi har

råd til å la marknaden bestemme prisen. Kommunen må komme meir på banen igjen som reguleringsmynde, og ein må tilbake til meir sentrale retningslinjer som ein hadde tidligare: “Staten må definere hva som skal være en minstestandard på en bolig for en person med fast inntekt. Økonomiske støtteordninger må i neste omgang bygge opp om en slik målsetting.” (s. 405) Det er forfattaranes klare råd at eit pris- og omsetnadskontrollert segment i bustadmarknaden blir reetablert, at ein får ein større, meir seriøs utleigemarknad og at ein forskar på konsekvensar av dagens bustadpolitikk. Aberet her er naturlegvis at hus er bygd for å stå i mange tiår, så uansett kva innsikter ein får av eventuell forskning, vil det bygde miljøet utgjere rammer for folks liv som det er vanskelig å komme utanom.

Boka hadde tent på litt strammare redigering. Forfattarane vil fortelje veldig mykje, og framstillinga ber preg av ein del gjentak, i nokre tilfelle bokstavrett dei same formuleringane. Stadig blir bakteppe av sosiale, politiske og økonomiske tilhøve teikna. Dette er klart relevant, men i visse stykke ber framstillinga preg av vel mykje allmenn samfunns historie. I dei beste stykka blir det Noreghistorie sett gjennom bustaden som prisme.

Det er ein stor dominans av døme på bustadbygg frå Oslo (Kristiania) og omegn. Rett nok bur etter kvart ein stor del av landets befolkning i denne regionen og følgjelig finst ein stor del av landets bustader der, men ein kunne ha lagt meir vekt på bustadområde i andre delar av

landet. Ein del prosjekt frå dei andre større byane blir brukt som eksempel, og like eins frå industistader som Rjukan, Høyanger og Mo i Rana. Det blir også sagt ein del generelt om bustadbygging utover landet som ikkje nødvendigvis følgjer trendane i hovudstadsområdet med omsyn til standard og storleik på bustadane. Hovudinntrykket er like fullt ein Oslo-dominans, og det blir litt for mykje av det gode.

Språkføringa er god og klar, og dei arkitektfaglige termene er av det nøkterne slaget. I den grad det er folk frå andre fagfelt enn arkitektur og byplanlegging som kastar seg over denne boka, vil dei etter denne meldarens oppfatning møte ei framstilling som er lett tilgjengelig samanlikna med mange andre arkitektfaglige tekstar.

Boka inneheld eit rikt foto- og teikningsmateriale. Dessverre er mange av teikningane ikkje målsett, men romareal er oppgitt i ein del tilfelle. Manglande mål gjer det vanskelig å samanlikne og vurdere bukkvalitet, sjølv om planløyning seier ein god del.

Boka er utstyrt med nokre nykeltal i grafisk framstilling over bustadtypar, eigarform til bustader, disposisjonsform til bustader, fordeling av hushaldninganes forbruk, talet på personar i hushaldningane, arealutvikling for ulike bustadtypar, utvikling av bustadareal per person siste 60 år og Husbankens del av bustadbygg (nådde ein topp midt på 1970-talet), alt basert på tal frå Statistisk sentralbyrå.

Boka er ei fagbok og gir seg ikkje ut for å vere ei akademisk avhandling, men ho ville ha tent på å ha eit meir systematisk vitenskaplig apparat for å inngå som kunn-

skapsgrunnlag i den breiare fagdebatten. Det er notert ei rekke manglar ved referanseapparatet. Mange opplysningar manglar kjeldereferansar; det gjeld til dømes materiale som tydelig er henta frå arkiv. Mange titlar manglar i litteraturlista, og det manglar oversikt over andre kjelder enn bøker og artiklar, både publisert og upublisert materiale. Det er nytta ein del munnlege kjelder til å underbygge nokre poeng, men korleis desse er utvalde, er ikkje nærare klargjort. Det er heller ikkje gjort greie for metode for utval av prosjekt som tener som illustrasjon, bortsett frå at det blir sagt at det er tidstypiske eksempel. Når det er sagt, forundrar det at ferdighusa som har utgjort så stor del av husproduksjonen, ikkje er vige større merksemd.

Stikkordregister er dessutan eit sakn. Ein gjennomgang av manus for å etablere eit stikkordregister, ville også kunne ha tent som opprydding for å avsløre repetisjonar. Også krysstilvisingar mellom kapitla hadde vore ein fordel; det er ikkje meir enn nokre få tilfelle å spore av det.

Til slutt litt om format og utstyr: Boka er i format 22,8 x 27,8 cm og er sett i ein spalte med breidde 11 cm, totalt 429 sider. Sideutforminga er som storleiken på den gjennomsnittlige bustaden i dagens Noreg (59 m² per person): det er mykje overflødig areal. På bortimot halvparten av sidene er ikkje den breie margen utnytta. Det er klart behov for den aktuelle sidebreidda for at foto- og teikningsmateriale skal komme til sin rett, men viss ein hadde sett teksten i to spaltar i staden for

éin, ville eit stort tal sider ha vore spart. Ein kunne like fullt ha utnytta heile sidebreidda til illustrasjonar. Volum, vekt og dårlig hefting gjer att boka dett frå kvarandre. Det er synd når ein elles har spandert så mykje på utstyret. Denne meldaren har bokstavelig tala lese ut boka, for da gjennomarbeidinga var gjort, låg det 215 lausblad utafor permen.

Aud Mikkelsen Tretvik

Arne Bulie, Kristiansands moderne byutvikling, Om byplanleggingen og byens fysiske utvikling 1945-2010, Cappelen Damm 2018. 326 sider, ill. ISBN: 9788202566555

Med Arne Bulies bok har Kristiansands innbyggere fått en historisk skattkiste. Forfatteren har 40 års virke som arkitekt i Kristiansand bak seg, i den siste delen av yrkeskarrieren var han byens plan- og bygnings-sjef og sjefsarkitekt.

Boken gir en meget detaljert gjennomgang av byplanleggingen og den fysiske byutviklingen i Kristiansand 1945-2010. Dette er en forfatter som kjenner sitt stoff, dels fra et langt yrkesliv, dels fra omfattende kildestudier i Kristiansands byarkiv. Meg bekjent har ingen tidligere gitt en så grundig empirisk oversikt over byplanleggingen i noen annen norsk by. Deri ligger bokens definitive styrke. Bulie viser planene og de faktiske resultatene i kvartal for kvartal i sentrums-områdene. Tilsvarende gjøres også for de ulike drabantbyene eller forstedene. Han gir dessuten resymener av en del større byggesaker. Boken har

egne kapitler om trafikkplanleggingen i Kristiansand og om "Miljøbyen Kristiansand". Et underkapittel er viet fremveksten av regional planlegging. Boken viser også hvordan beslutningstagere og planleggere har tenkt omkring kulturminnevern, tilrettelegging av rekreasjonsområder, tilrettelegging for mennesker med funksjonshemming etc. Videre gir boken informasjon om menneskene som utførte det praktiske byplanarbeidet. Boken gir altså et rikt empirisk grunnlag for videre komparative undersøkelser av norsk byutvikling.

Bulie har vært sentral aktør i mange av planprosessene han beskriver. I boken er imidlertid egen person og egen innsats lite vektlagt. Dette gir teksten et sympatisk preg. Fremstillingen er nøktern og saksorientert.

Bulie kommer få steder med eksplisitte verdifulderinger eller synspunkter. Her finnes noen unntak, han skriver feks. at 1950- og 1960-tallets sanering av flere gamle kvarterer i sentrum var et feilgrep. Man kan ane et engasjement for kulturminnevern flere steder i teksten. Når det gjelder andre byplanmessige grep mener han at den – i sin tid svært så kontroversielle beslutningen – om å flytte sykehuset ut av sentrum var riktig. Denne anmelderen kunne ha ønsket seg at Bulie hadde markert egne standpunkter litt sterkere. Bulie er både tilskuer og deltaker (for å låne filosofen Hans Skjervheims begrepspar). I denne boken fremstår imidlertid Bulie primært som observatør eller kronikør og fortellerstilen er stor sett refererende. For mange lesere ville det nok også ha vært interessant om aktøren Bulie hadde kommet tydeligere

frem. Bulie har en unik innsikt i hva som har formet det moderne Kristiansand.

Det er minst tre grunner til at Kristiansands planleggingshistorie har mer enn lokal interesse. For det første er det en utbredt oppfatning – kanskje særlig blant arkitekter – at byplanleggingen i Kristiansand har vært meget vellykket. For det andre er Kristiansand en av de norske byene som har hatt aller raskest befolkningsvekst etter 1945. I de første tiårene etter krigen var den sågar landets hurtigst voksende by. Et relevant spørsmål er hvordan veksten påvirket byplanleggingen (og omvendt). Politisk sett har også Kristiansand skilt seg ut. Den er den eneste av de litt større norske byene hvor venstresiden aldri har hatt politisk flertall i bystyret. Byen har vært borgerlig styrt.

Bokens fremstilling er konsentrert om Kristiansand, den er i liten grad komparativ. Det fremgår flere steder at Bulie i all hovedsak mener at byplanleggingen i Kristiansand har vært vellykket, men han gjør ingen forsøk på systematiske sammenligninger med andre byer. Han gir en fylldig beskrivelse av hvordan den tidlige etterkrigstidens fysiske planlegging la til rette for økonomisk vekst og forbedring av sosiale forhold. Men han påviser også at Kristiansands planleggere ikke sto for noe ensidig eller enøyet vekstorientering. Byplanleggingen var et redskap i arbeidet for å skape et kvalitativt bedre samfunn. I dette inngikk vektlegging av blant annet estetiske hensyn og et engasjement for kulturminnevern.

Bulie viser at Kristiansands byplanleggere fikk meget sterkt politisk gjennomslag i

de første tiårene etter krigen. Byens politikere fulgte, nesten uten unntak, forslagene som byplanleggerne la frem. Hvis planleggerne foreslo at byggehøyden skulle være tre etasjer, ja så ble det tre etasjer, ikke fire eller fem. Det synes som om byplanleggere fikk sterkere innflytelse i Kristiansand enn i de fleste andre norske byer. Det kommunale engasjementet i den fysiske byutviklingen ser også ut til å ha vært mer omfattende enn mange andre steder. I Kristiansand var det i stor grad kommunen som laget planer for nye boligområder, ikke private utbyggere. Det var også kommunen som gjorde tomtene byggeklaare med opparbeidelse av vann, vei og kloakk. Dette sterke kommunale engasjementet vokste altså frem i en borgerlig styrt by, noe som ved første øyekast kan synes paradoksalt. Bulie drøfter imidlertid ikke det politiske grunnlaget for byutviklingen. Etter mitt skjønn hang byplanleggerens sterke posisjon sammen med minst tre forhold. Kristiansands byplansjef Erik Lorange (1950-1965) må ha hatt en betydelig karisma og ble allment oppfattet som faglig sterk. For det andre eide kommunen store tomtearealer. Dette bidro til at kommunen fikk erfaring med å utvikle nye boligområder. Når de første prosjektene syntes vellykket hadde man skapt et fundament for et videre sterkt kommunalt engasjement. For det tredje ønsket også borgerlige politikere å bruke kommunen som modernisator av bysamfunnet. Dette er også dokumentert fra andre sektorer, blant annet det kommunale havnevesenet og den kommunale

kraftutbyggingen. På lokalt plan i Kristiansand var dessuten de partipolitiske motsetningene små, alle partier var enige om viktigheten av å legge til rette for økonomisk vekst og å bidra til bedre sosiale forhold.

Ekspertveldet og vekstorienteringen tok imidlertid slutt, også i Kristiansand. Dette var naturligvis et allmenvestlig fenomen. Teknokratiet møtte økt motstand. Bulie nevner at kommunesammenslåingene i Kristiansandsregionen i 1965 førte til at man fikk økt politisk innflytelse over planprosessene. På dette feltet kunne det ha vært interessant å høre mer av Bulies personlige erfaringer: Hvor stort gjennomslag hadde byplanleggerne i Kristiansand i tiden etter 1970? Hvor lå den reelle makten over byutforming og hvordan endret dette seg over tid? Hvem var det som vant mer innflytelse over sektoren – bystyrets valgte representanter, private utbyggere og/eller ulike pressgrupper?

Boken er rikt illustrert, med et stort antall plantegninger, kart og fotografier. Plan-tegningene gir i seg selv interessante innblikk i fortidens planarbeid, tankemåter og vyer for byutviklingen. Boken er også ryddig disponert. Som oppslagsverk har boken riktignok to mangler. Innholdsfortegnelsen er meget grovmaske og det savnes et register; det er derfor ikke alltid helt lett å finne frem i boken. Men dette er småpirk; med Bulies flotte bok har vi fått et vesentlig tilskudd til vår viten både om Kristiansands byplanlegging og om Kristiansands allmenne historie etter 1945.

Pål Thonstad Sandvik

Helle Ravn og Peter Dragsbo, *Havebyen*, Forlaget Historika/Gads Forlag A/S 2017, 304 sider, ill., ISBN 978-87-93229-69-3, vejl. pris 349,95 dkk.

Havebyen er et begreb, der har været anvendt gennem mange år og som mange egentlig ikke kender den præcise definition på, eller hvor ideerne til havebyerne stammer fra. Mange tænker, at det er et område med grunde med huse, der er omgivet af have. Så enkelt hænger det dog ikke sammen. Helle Ravn og Peter Dragsbo – begge etnologer med lange museale karrierer bag sig – har udgivet bogen og oversigtsværket "Havebyen". Deres forudsætninger er som kulturhistorikere henholdsvis at være haveekspert og byudviklingsekspert. Derudover er de gift med hinanden og har gennem mange år arbejdet sammen om at undersøge og formidle bl.a. udviklingen i beboelsesmønstre med referencer til udlandet. Denne bog er ingen undtagelse. Den danske variant af havebyen bliver belyst i henholdsvis engelsk, tysk og i nogen grad nordisk sammenhæng.

Industrialiseringen og ny infrastruktur med jernbanen muliggjorde bosætning i

byer, hvor borgerne gik på arbejde på fabrikker. Dette medførte nye boformer med endeløse rækker af små rækkehuse eller høje lejekaserner uden lys og luft. Arbejderklassen levede under kummerlige forhold med dårligt helbred, høj børnedødelighed og lav gennemsnitslevealder til følge. I England var der tradition for at anlægge modelbyer og for filantropi til tider med tilknytning til religiøse miljøer som kvækerne. En anden baggrund for at gøre noget ved arbejdernes boligforhold var angsten for socialisterne. I Tyskland gennemførte man med Bismarck i spidsen i 1880'erne en række love bl.a. en social lov.

Det var således filantroper, idealistiske industrier og byggeforeninger, der begyndte af bygge kvarterer med grønne anlæg omkring husene. Midt i dette opbrud udgav den engelske samfundsdebator Ebenezer Howard i 1898 sit banebrydende værk *Tomorrow. A Peaceful Path to Real Reform* med en vision om en haveby. Gennem udlægget med tre magneter forenes by og land til en ny form for by, som han kalder by-land. Udover muligheden at benytte jernbanen som det primære transportmiddel mellem byer udmærker havebyen sig ved korte afstande mellem bolig og arbejde, selvforsyning og adgang til landlige omgivelser. Derudover blev til havebyerne knyttet forestillinger om fælleseje af jorden, hvorved man ville undgå spekulationsbyggeri og høje priser på boliger og bygninger.

Disse radikale løsninger blev ikke gennemført. I Danmark var man heller ikke indstillet på at flytte større arbejdspladser ud af de store byer. Til gengæld opstod sta-

tionsbyerne og et finmasket net af jernbaner over hele landet efter indførelsen af næringsfriheden i 1857. De mange nye byer fik et noget tilfældigt præg, og i Danmark begyndte man i starten af 1900-tallet at kigge til England til havebyerne for at skabe en regulering og hjælp til at bygge pæne huse. I Verdenskrig sinkede denne udvikling, men Bedre Byggeskik med deres tegnehjælp fik indflydelse på udvikling af hele kvarterer og en stribe arkitekter og samfundsstøtter involverede sig i etableringen af havebykvarterer.

Det blev nemlig til, at det nærmere var kvarterer og enkeltstående boligforeninger, der etablerede sig som havebyer. Ravn og Dragsbo gennemgår de væsentligste havebyer i Danmark, der fortrinsvis ligger i hovedstadsområdet og i Odense. Mange af disse byggerier har i dag ikonisk status; Grønsdalsvænge i Københavns Kommune, Den hvide By på Frederiksberg eller Gerthasminde i Odense og Rosnæs i Nakskov viser eksempler på, hvordan byggerierne er blevet etableret og har udviklet sig. Beskrivelserne følger samme skabelon, der gør det muligt at læse enkeltafsnit og koncentrere sig om de kvarterer, der har særlig relevans for læseren. Man præsenteres for, hvilken kreds af mennesker, der har stået bag anlæggelsen, hvilken finansieringsform de har brugt, hvem der flyttede ind, og hvordan udviklingen i beboersammensætningen siden har været og hvilke ændringer, der er sket med bygningerne. Havebyerne var fortrinsvis boliger til småkårsfolk, der med tiden er blevet udvidet eller er blevet moderne, som Studiebyen i Gentofte vidner om.

Bogen koncentrerer sig om de enkelte boligforeninger og omtaler i mindre grad sammenhæng med det øvrige samfund. Til gengæld gennemgås havebytankerne i forhold til den byudvikling, der har kendetegnet det 20. århundrede med udstrakt byplanlægning. Blandt det engelske byer, der præsenteres, er Letchworth som den første engelske haveby, som er blevet udvidet flere gange. I Tyskland har havebyerne været fastholdt og udviklet og det vidner om, at dens idealer har kunnet indlemmes i de socialistiske tanker, som man oprindeligt også forsøgte at begrænse. I Danmark har tegnestuer som Vandkunsten ladet sig inspirere af havebyerne og bygget tæt – lav boliger siden 1970'erne.

Haverne får deres eget afsnit i bogen, men er også tilstede i alle afsnit, som et grundlag for hele denne boligform. Derudover har forfatterne overvejelser om, havebyernes relevans fremover. Den stærke identitet og fællesskab blandt beboerne samt helhedspræget i byggeriet og de oprindelige tanker bag boligerne er faktorer, der også i dag medvirker til velfungerende havebykvarterer. Bosætningsmønstret i Danmark er under forandring. Det øger presset på funktionsbyer, på de større provinsbyer og på hovedstadsområdet med højere boligpriser og muligt ønske om at ændre sin bolig til følge. Her bliver et kendskab til havebyer særdeles relevant.

Bogen er udgivet med støtte fra en lang række fonde, hvilket har gjort det muligt at udstyre bogen med mange nye farvefotografier. Langt de fleste fotografier er taget af forfatterne, hvilket vidner om, at de har besøgt de beskrevne havebyer og

ved selvsyn oplevet byer og omgivelser i henholdsvis Danmark og udland. Derudover er bogen udstyret med en lang række historiske fotografier, tegninger af grundplaner for husene og kort, der bidrager til at forstå den udvikling og forandring i de præsenterede havebyer gennem tiden er gennemgået. Det giver bogen en bredere læserskare, da denne både kan blive læst som en fagligt velfunderet undersøgelse og som en "coffee-table" book. I begyndelsen af bogen gennemgås kriterierne for udvælgelse af eksempler vist i bogen, der bygger på fælles udtryk og identitet i de enkelte havebyer eller havebykvarterer. Der savnes dog en fremlæggelse af de kvalitative metoder, som de to forfattere har benyttet i forbindelse med deres feltarbejde ligesom det i præsentation af overvejelser om grimt og smukt til tider kan være vanskeligt af se om, det er forfatterens egne præferencer, de giver udtryk for. Til gengæld er de lette at genkende, da begge forfattere flere gange på fotografierne optræder i samtale med beboere i de besøgte havebyer. Indirekte får læseren dog en forståelse af arbejdsmetoden. Med de valgte grundplaner, kort og omtaler af undersøgelser i havebyforeningernes arkiver og samtaler med beboerne, bliver læseren indført i forfatterens metoder. Derudover er bogen udstyret med litteraturliste og med et fyldigt noteapparat, der kan give den interesserede fagperson eller beboer i en bolig i en haveby mulighed for selv at fortsætte undersøgelse.

Lene Skodborg

Bidragydere/Contributors

Thomas Birket-Smith er arkitekt MAA, Aalborg Kommune, forfatter og redaktør af en række bøger og artikler om industriens bygningsmiljøer og industriarkitektur, bl.a. Fabrik, industrien arkitektur i Aalborg (2002) og Industri-arkitektur (2010).

Jørgen Hegner Christiansen er arkitekt, skribent og arkitekturhistoriker med afgang fra Kunstakademiets Arkitektskole 1978. Siden 1994 redaktør af Architectura. Selvstændig virksomhed fra 2013. Har bl.a. skrevet Arkitekturen på Carlsberg/The Architecture at Carlsberg (2008) og Dansk Beton Arkitektur (2018).

Malin Dahlström är forskare i ekonomisk historia vid Handelshögskolan, Göteborgs Universitet. Hon är aktiv inom fältet Business History och har framförallt studerat karteller och andra former av samarbete inom olika industrier. Hennes avhandling från 2015 handlade om konkurrens och samarbete inom den svenska kalkstens- och cementindustrin. Dahlström bedriver just nu forskning om internationella karteller och hållbarhetsfrågor inom cementindustrin.

Henrik Harnow (f. 1961) er direktør for Museum Sønderjylland og ph.d. i historie fra Københavns Universitet. Har bl.a. skrevet Danmarks Industrielle Miljøer, 2011. Har desuden arbejdet med bygningsfredning og dansk bygningskultur gennem flere årtier.

Kurt Jacobsen er dr. phil. og professor i historie ved CBS. Han var medlem af det bedømmelsesudvalg, der bedømte Morten Pedersens afhandling til forsvar for den filosofiske doktorgrad. Forsvaret blev gennemført med succes ved Syddansk Universitet 2. februar 2018, og den bragte anmeldelse indeholder pointerne fra Jacobsens opposition ved den lejlighed.

Caspar Jørgensen (f. 1956) er specialkonsulent i Slots- og Kulturstyrelsen og cand.mag. i historie og kunsthistorie fra Københavns Universitet. Han har været med i redaktionen af Fabrik og Bolig siden 2015.

Saara Matala is a post-doctoral fellow at NTNU, Trondheim. She defended her thesis on the transformation of the Finnish ship-building industry at Aalto University, Finland in January 2019. Her current research project focuses on oil and energy capitalism in countries without domestic hydrocarbon resources.

Svava Riesto, lektor, Landskabsarkitektur og Planlægning, Københavns Universitet. Uddannet kunsthistoriker ved Universitetet i Tromsø, FU Berlin og Københavns Universitet, og PhD med en afhandling om kulturarvsopfattelser i aktuel byudvikling. Aktuelt forsker Svava bl.a. i regi af det europæiske projekt *Public Space in Social Housing- PuSH* (HERA, 2019-2022), hvor hun leder delprojektet om *Living Heritage*, og som seniorforsker i *Reconfiguring Welfare Landscapes: The past, present and future of post-war Danish Social housing estates*, (Danmarks Frie Forskningsfond 2017-2021).

Pål Thonstad Sandvik (f. 1967), er professor i økonomisk historie ved Det humanistiske fakultet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) – Trondheim.

Lene Skodborg museumsinspektør Østsjælland Museum og rådgiver indenfor Kulturmiljøer og kulturformidling, mag. art. Europæisk etnologi. Skodborg har bl.a. netop deltaget i udpegning af kulturmiljøer i Stevns og Faxe kommuner og udviklet forskning vedrørende industri og turisme. Skodborg er også blandt initiativtagerne til formidlings- og undervisningsprojektet 'Kulturmiljøer langs letbanen' (i Storkøbenhavn).

Louise Karlskov Skyggebjerg, ph.d. i historie. Hun arbejder hos Teknologihistorie DTU og beskæftiger sig især med teknologi-, videns- og industrihistorie. I sin forskning tager hun ofte udgangspunkt i hverdagens ting.

Rikke Stenbro, strategisk og bevaringsfaglig rådgiver/ejer af Substrata. Rikke er mag. Art. i kunsthistorie med et speciale i arkitekturgenbrug fra Aarhus Universitet. Hun har en PhD i transformationsprocesser i by fra Arkitektskolen i Aarhus. Stenbro har de seneste 15 år arbejdet med kulturarv i byudviklingen som hhv. forsker, rådgiver og debattør. Hun driver i dag rådgivningsvirksomheden Substrata.

Aud Mikkelsen Tretvik (f. 1954) er professor i kulturminneforvaltning ved Det humanistiske fakultet, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU) – Trondheim.

SELSKABET TIL BEVARING AF INDUSTRIMILJØER
THE DANISH SOCIETY FOR THE CONSERVATION OF THE INDUSTRIAL HERITAGE